

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі

Қайнар университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

университета Кайнар

2 басылым

АЛМАТЫ
ҚАЙНАР АКАДЕМИЯСЫ
2021

ISSN 2226-1052

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ, ПУБЛИКУЕМЫХ В «ВЕСТНИКЕ УНИВЕРСИТЕТА КАЙНАР» И В ЖУРНАЛЕ «КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ»

Объем статьи – 5-8 страниц, набранных на компьютере 12 шрифтом через один интервал с соблюдением издательской рамки (поля – 3см слева, 2 см снизу и сверху, 1,5 см справа). Необходимы аннотация и ключевые слова на языке статьи, список используемых источников указывается в конце статьи по мере цитируемости, ниже на казахском (түйін), русском (резюме), английском (summary) языках с включением названия статьи на соответствующем языке. Магистранты, докторанты предоставляют рецензию на статью.

К статье прилагаются следующие сведения об авторе (авторах): фамилия, имя, отчество; ученая степень и звание; место работы и должность или место учебы; служебный и домашний адреса; номера служебного и домашнего телефонов, электронный адрес.

Рукописи статей передаются в редакцию журналов лично автором, или нарочным, на бумажном и электронном носителях (диск).

Ответственность за концептуальное содержание статьи несет автор (авторы). Редакционный Совет оставляет за собой право публикации, редактирования или отклонения рукописи. Рукописи статей не возвращаются, не рецензируются и не восстанавливаются. Ссылка при перепечатке на наше издание обязательна.

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА КАЙНАР

- 07.00.00 –Исторические науки**
- 08.00.00 –Экономические науки**
- 09.00.00 –Философские науки**
- 10.00.00 –Филологические науки**
- 12.00.00 –Юридические науки**
- 13.00.00 –Педагогические науки**
- 19.00.00 –Психологические науки**
- 23.00.00 – Политические науки**

КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

- 07.00.00 –Исторические науки**
- 09.00.00 –Философские науки**
- 23.00.00 –Политические науки**

Журналы выходят ежеквартально.

Статьи принимаются по адресу: ул. Сатпаева 7а.

Справки по тел. 87272558673; e-mail: editor@journal-kainar.kz

Сайт журнала: <https://journal-kainar.kz/ru>

**ҚАЙНАР УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
УНИВЕРСИТЕТА ҚАЙНАР**

ISSN 2226-1052
№2-2021

1997 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 1997 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: Академия Кайнар

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Курманалиев К.А. – *главный редактор*, доктор филол. наук, академик КазНАЕН, чл.-корр. НАН РК
Еркинбекова М.А. – *ответственный редактор*, кандидат психол. наук, доцент, академик МАИН

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Нысанбаева А.Н. – доктор философских наук, академик НАН, *председатель*
Омаров Е.С. – профессор, академик КазНАЕН, *зам. председателя*
Еркинбекова М.А. – кандидат психологических наук, академик МАИН, *ответственный секретарь*

ЧЛЕНЫ СОВЕТА:

Абдильдин Ж. – доктор философских наук, профессор
Айдаралиев А.А. – д.м.н. академик АН КР, ректор Международного Университета Кыргызстана.
Албагли Клод. – профессор экономики, директор института СЕДИМЕС (Франция)
Ахметов А.К. – доктор педагогических наук, профессор
Апахаяев Н.Ж. – кандидат юридических наук, профессор
Баймаханов М.Т. – доктор юридических наук, профессор
Бижанова А.Р. – доктор юридических наук, Академия МВД
Гества К. – профессор Тюбингенского университета (Германия)
Григорьев В.К. – доктор исторических наук, профессор Российского государственного гуманитарного университета (Россия)
Деливанис-Негрепонти Мария – профессор экономики, экс-ректор университета Кесолоники, Греция
Жумагулов К.Т. – доктор исторических наук, профессор
Зайниева Л.Ю. – доктор политических наук, профессор КазНТУ им.К.Сатпаева
Иришев Б.К. – доктор экономических наук, профессор
Капржанова С.Е. – доктор юридических наук, профессор
Калюжнова Е. – директор Центра евро-азиатских исследований Редингского университета (Великобритания)
Козлов Г.Я. – доктор исторических наук, профессор, зав.кафедрой политологии Рязанского государственного университета (Россия)
Құрманғали-Чакыроғлы А.А. – кандидат филологических наук
Маклин Дж. – профессор, председатель Правления международного совета по исследованию философии и ценностей в Вашингтоне (США)
Марк Ришево – профессор юриспруденции, Университет Пуатие, Франция
Маусымбаев С.С. – доктор педагогических наук, профессор
Мусаев К.М. – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания РАН (Россия)
Нгуен Чонг Тьун – профессор, директор Института философии (Вьетнам)
Нигард Х.А. – Директор центра международных исследований Редингского Университета (Великобритания)
Оразбекова М.С. – доктор филологических наук, профессор
Перленбетов М.А. – доктор психологических наук, профессор
Романова Н.В. – доктор политических наук, профессор КазНПУ им. Абая
Рустемова Г.Р. – профессор, док юридических наук, Академия МВД
Сапарбаев А.Д. – доктор экономических наук, профессор, почетный академик НАН РК
Саметова Ф.Т. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Сластенин В.А. – доктор педагогических наук, профессор Московского государственного педагогического университета (Россия)
Сулайманова Р.Т. – профессор, директор Института целевой подготовки педагогических кадров при Кыргызском Национальном университете имени Баласагына (Кыргызстан)
Тлеуов Т.Х. – доктор исторических наук, профессор, академик КазНАЕН
Токсанбаева Н.К. – доктор психологических наук, профессор
Токпанова К. – доктор технических наук, профессор
Узакбаева С.А. – доктор педагогических наук, профессор
Хафизова К.Ш. – доктор исторических наук, профессор
Ходоштия Алел – профессор политологии, институт Менеджмента Канады
Шабельников В.К. – доктор психологических наук, профессор, зав. кафедрой социальной и пед. психологии им. Л.С.Выготского Российского государственного гуманитарного университета (Россия)
Шерьязданова Х.Т. – доктор психологических наук, профессор
Чжна Шаохуа – доктор философии, профессор, президент Всемирного конгресса глобальной цивилизации, Китай

Свидетельство №43
от 10.04.1996 г.
Национального Агентства по
делам печати и массовой
информации Республики
Казахстан

Издательство
Академии Кайнар

Адрес:
г.Алматы, ул.Сатпаева 7а,
тел: 255-86-72, 87016252626
Факс: (7272) 558366
E-mail: editor@journal-kainar.kz

Сдано в набор 25.05.2021.
Подписано в печать
29.05.2021.
Бумага офсетная.
Гарнитура «Таймс».
Усл.печ.л. 8,5.
Усл.кр.отт. 8,7.
Уч.-изд.л. 8,3.
Тираж 500 экз.

Отпечатано в типографии
Академии Кайнар
Ответственный – Бакыт Б.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ	
Матаева Г. - СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ – ЭФФЕКТИВНОЕ СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ	5
Пак Е.Л. - ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ НАВЫКАМ САМОКОРРЕКЦИИ ЧЕРЕЗ ЗАДАНИЯ ДЛЯ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ	9
Матаева Г. - ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ПСИХО-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	21
Хушкельдиева С.Б. - ДАРЫНДЫ БАЛАЛАР ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ	27
Бейбітова Р.А. - ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢНІҢ ОНТОГЕНЕЗДЕ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІ	37
Еркінбекова М.А. - ТЕСТ-ФРЕЙМДЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ	41
ТАРИХ, САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ	
Апахаев Н.Ж., Амреева И.С. - РОЛЬ СУБЪЕКТИВНОЙ СТОРОНЫ ПРИ КВАЛИФИКАЦИИ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИИ	46
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР	
Тайжанов Ш.С. - ВЛИЯНИЕ НЕДОБРОСОВЕСТНОЙ КОНКУРЕНЦИИ НА БИЗНЕС СРЕДУ	50
Гриднева Е.Е., Калиакпарова Г.Ш., Дарханбай Ә. - РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА	59
Сыздыкова К.Ш., Калманова Н.М., Касенова А.М. - БАНКТІК РЕСУРСТАРДЫ ДАМЫТУ БОЛАШАҒЫ	65
Абдибеков С.У., Маханбеткулов Ж.Н. - ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАНКТІК ӨНІМДЕРДІ ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ЖОЛДАРЫ	70
Бекежанова А.Б. - ҚАРЖЫ НАРЫҒЫНДАҒЫ ТӘУЕКЕЛДЕРДІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ МӘНІ	74
Кабатаева Б.С., Калманова Н.М. - АНАЛИЗ ССУДНОГО ПОРТФЕЛЯ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	80

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ

МРНТИ: 159.98

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ – ЭФФЕКТИВНОЕ СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Матаева Г.,

Магистр социальных наук,

Республиканский высший медицинский колледж

АННОТАЦИЯ. В статье рассматривается проблема развития творческой личности. Характеризуются потенциалы личности, среди которых акцентируется внимание на творческом потенциале. Несомненно, для творческого развития личности базой должно стать осознание человеком своей неповторимости и не похожести на других людей. Социально-психологический тренинг – эффективное средство развития личности. Одним из достоинств тренинга являются отработка не использованных ранее коммуникативных умений и навыков при психологическом комфорте и личностной защищенности. Тренинг содержит задания и упражнения для раскрытия и отработки творческого потенциала личности.

Ключевые слова: Психологические особенности развития личности, потенциалы личности, творческая личность, социально-психологический тренинг, осознание общей цели тренинга, нормативные кризисы развития личности.

ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГ - ТҰЛҒАНЫ ДАМУЫНЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ

Матаева Г.,

Әлеуметтік ғылымдар магистрі,

Республикалық жоғары медициналық колледжі

Аннотация. Мақалада тұлғаның творчестволық даму мәселесі қарастырылады. Тұлға әлеуеті, оның ішінде творчестволық әлеуеті ерекше сипатталады. Тұлғаның творчестволық дамуы үшін оның негізгі базасы өзінің басқалардан ерекшелігі мен ұқсамайтынын ұғынуы болып табылады. Ал тұлғаны дамуының тиімді құралдарының бірі - әлеуметтік-психологиялық тренинг. Тренинг барысында жеке бастың дамуы туралы мәселелер нәтижелі шешіледі және коммуникативті дағдылар жемісті қалыптастырылады. Тренинг тұлғаның творчестволық әлеуетін ашуға және өңдеуге арналған тапсырмалар мен жаттығулардан тұрады.

Түйін сөздер: Тұлға дамуының психологиялық ерекшеліктері, тұлғаның әлеуеті, творчестволық тұлға, әлеуметтік-психологиялық тренинг, тренингтің жалпы мақсатын ұғыну, тұлға дамуының нормативті дағдарысы.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL TRAINING – AN EFFECTIVE REMEDY OF DEVELOPMENT OF THE PERSONALITY

Mataeva G.,
Master of Social Sciences,
Republican Higher Medical College

***Summary.** In article the problem of development of the creative person is considered. Potentials of the personality among which the attention is focused on creative potential are characterized. Undoubtedly, for creative development of the personality by base there has to be an understanding by the person of the originality and not similarity to other people. Social and psychological training – an effective remedy of development of the personality. One of advantages of training are working off not used earlier communicative skills at psychological comfort and personal security. Training contains tasks and exercises for disclosure and working off creative potential of the personality.*

***Keywords:** Psychological features of development of the personality, potentials of the personality, creative person, social and psychological training, understanding of an overall objective of training, standard crises of development of the personality.*

Проблема развития личности, интеллектуальных способностей и творчества, во многом определяющих успешность выполнения той или иной деятельности, сегодня весьма актуальна и привлекает внимание многих исследователей. Рассмотрение творческой личности не представляется возможным без знания творческих способностей субъекта. В настоящее время наиболее распространенными являются следующие подходы к структуре творческих способностей личности:

- построение моделей структуры творческих способностей в факторном варианте;
- структурирование творческих способностей по критерию функционирования познавательных процессов.

По мнению Н.И.Рейнвальда, личность – это человек как субъект общественно обусловленной деятельности, благодаря которой он занимает среди других людей определенную позицию. Психологические особенности личности проявляются в том, к чему она стремится и чего избегает, а также в степени осознанности, организованности, интенсивности и итоговой результативности ее активности, направленной на решение соответствующих жизненных задач [1].

Согласно А.Н.Леонтьеву, личность – качественно новое образование. Она формируется благодаря жизни в обществе [2]. Поэтому личностью может быть только человек, и то лишь достигнув определенного возраста. В ходе деятельности человек вступает в отношения с другими людьми – в отношения общественные, и эти отношения становятся личностнообразующими.

Личность – феномен общественного развития, конкретный живой человек, обладающий сознанием и самосознанием. Структура личности – целостное системное образование, совокупность социально значимых психических свойств, отношений и действий индивида, сложившихся в процессе онтогенеза и определяющих его поведение как поведение сознательного субъекта деятельности и общения [3].

Изучая личность как субъект деятельности, исследуют то, как личность преобразует, творит предметную действительность, в том числе и самое себя, вступая в активное отношение к своему опыту, к своим потенциальным мотивам, к своему характеру, способностям и к продуктам своей деятельности.

Как известно, личность характеризуется пятью потенциалами: познавательным, ценностным, творческим, коммуникативным и художественным.

Познавательный потенциал определяется объемом и качеством знаний и информации, которыми располагает личность. Он складывается из знаний о внешнем мире, природе, обществе человека, знаний о самом себе, а также уровне развития познавательных умений. Этот потенциал включает в себя психологические качества, с которыми связана познавательная деятельность человека. Художественный потенциал

личности определяется уровнем, содержанием, интенсивностью ее художественных потребностей и тем, как она их удовлетворяет.

Творчество - психический процесс создания новых ценностей, то есть это своеобразное продолжение и замена детской игры. Результат деятельности - создание новых материальных и духовных ценностей. Будучи по сути культурно-историческим явлением, творчество имеет и психологический аспект – личностный и процессуальный. Оно предполагает наличие у субъекта способностей, мотивов, знаний и умений, благодаря которым создается продукт, отличающийся новизной, оригинальностью, уникальностью.

По мнению Н.В.Кипиани, каждый человек способен на творчество. Творчество это процесс, который можно рассматривать во временной категории, прошлое этого процесса ее основа сама творящая личность, ее свойства и способности, настоящее это сам процесс а будущее это продукты творчества [4].

В творчестве особое место занимает воображение творческое. Но говоря о развитии творческих способностей необходимо помнить, что без знаний не может быть творчества.

Творчество предполагает наличие у личности способности, мотивов, знаний и умений, благодаря которым создается продукт, отличающийся новизной и оригинальностью. Понятие «креативность» охватывает некоторую совокупность когнитивных и более интегральных качеств личности, способствующих становления творчества [5].

Сложность становления личности профессионала связана с изменением идеалов всего общества в целом, что обуславливает и частичную утрату морально-нравственных ориентиров, необходимых для создания условий личностной и профессиональной самореализации. Базой для начала развития творческой способности является осознание человеком своей неповторимости и непохожести на других людей. Следовательно, развитие творческого потенциала личности, думается, является особенно значимым для профессиональной самореализации.

В раскрытии творческого потенциала студентов, по - нашему мнению, играет важную роль социально-психологический тренинг. Социально-психологический тренинг – это форма специально организованного общения, психологическое воздействие которого основано на активных методах групповой работы. В ходе тренинга значительно эффективнее решаются вопросы развития личности, формируются коммуникативные навыки. Тренинг позволяет участникам сознательно пересмотреть сформированные ранее стереотипы и решать свои личностные проблемы.

Одно из основных достоинств тренинга в том, что во время занятий человек чувствует себя принятым и активно принимающим других. Работая в тренинговой группе, участник может активно экспериментировать с различными стилями общения, осваивать и отрабатывать совершенно иные, не использованные ранее коммуникативные умения и навыки, ощущая при этом психологическую поддержку, комфорт и личностную защищенность. Важнейшая задача социально-психологического тренинга – помочь участнику выразить себя своими индивидуальными средствами, именно своими, т.е. характерными для каждого члена группы, а для этого сначала нужно научиться воспринимать и понимать себя.

Для эффективного функционирования группы социально-психологического тренинга руководителю, организующему и проводящему занятия, необходимо осознать общую цель тренинга, например:

- развитие личности;
- повышение социально-психологической компетентности участников;
- формирование активной социальной позиции участников;
- развитие способности производить значимые изменения в своей жизни и жизни окружающих людей;

- развитие способности адекватного и наиболее полного познания себя и других людей;

- коррекция личностных качеств и умений, снятие барьеров, мешающих реальным и продуктивным действиям;

- изучение и овладение индивидуализированными приемами межличностного взаимодействия для повышения его эффективности.

Цели тренинга отрабатываются на разнообразном социальном материале, отражающем основной замысел всей системы предлагаемых заданий и упражнений.

Личность, обладающая техникой тренинга, из множества вариантов выбирает именно тот, который наиболее соответствует ее «внутренней сути», в дальнейшем этот выбор способствует переходу личности на более высокий уровень развития и занятию того места в жизни общества, которое отвечает ее особенностям.

Нормативные кризисы развития личности взрослых являются необходимым следствием объективного изменения социальной ситуации развития и субъективным открытием идеальной формы следующего этапа развития личности. Показано, что идеальная форма возрастного развития личности, выработанная о культуре интериоризуется и индивидуализируется в нормативном кризисе. Рефлексивному уровню социальной ситуации развития личности взрослого человека соответствует процесс становления эго идентичности в структуре личности. Эго идентичность является ядерным личностным конструктом, который выполняет регулирующую, управляющую и оценивающую функции с целью сохранения непрерывности и интегративности личности в условиях системных изменений.

Совместная деятельность и общение протекают в условиях социального контроля на основе социальных норм — принятых в обществе образцов поведения, регламентирующих взаимодействие и взаимоотношения людей и образующих специфическую систему. Их нарушение включает механизмы социального контроля, обеспечивающего коррекцию поведения, отклоняющегося от нормы.

Специально организованный таким образом социально-психологический тренинг обеспечивает гармоничное сочетание внешней и внутренней рефлексии, оценки и самооценки студентов, становится одним из наиболее важных средств построения профессионально-личностной перспективы студентов, осознанного выбора своего пути не только в профессии, но и в психологической науке.

И так, творчески развитые личности намного быстрее адаптируются в социальной среде, науке и производстве, успешнее осваивают новые виды деятельности, лучше выполняют свою работу.

Литература:

1. Рейнвальд Н.И. Принцип деятельности в психологическом исследовании личности: автореф. ... канд. психол наук: 19.00.01. – М., 1985. - 22 с.

2. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Московский университет, 1972. - 575 с.

3. Головин С.Ю. Словарь психолога-практика.- Минск.: Харвест, А.: АСТ, 2001

4. Кипиани Н.В. Творчество как сущность активности психики и как основа ее развития: автореф. ... канд. психол наук: 19.00.01. – Тб., 1987. - 24 с.

5. Дунчев В.Н. Исследование когнитивных стилей в связи с проблемой креативности: автореф. ... канд. психол наук: 19.00.01. – Л., 1985. - 21 с.

6. Прутченков А.С. Социально психологический тренинг в школе. М.: Пресс. -2001.

7. Биркенбиль Ф. Коммуникационный тренинг: Наука общения для всех/ Пер. с нем. Н. Чупеева. – М.: Фаир – ПРЕСС, 2002. -352 с.

8. Бакли Р. Кейпл Д. Теория и практика тренинга.- М.: Питер.- 2002.

References:

1. Reinvald N.I. The principle of activity in the psychological study of personality: author. ... Cand. Psychol Sciences: 19.00.01. - М., 1985. -- 22 p.
2. Leontiev A.N. Problems of the development of the psyche. - М.: Moscow University, 1972. -- 575 p.
3. Golovin S.Yu. Dictionary of a practicing psychologist. - Minsk: Harvest, A.: AST, 2001
4. Kipiani N.V. Creativity as the essence of the activity of the psyche and as the basis for its development: author. ... Cand. Psychol Sciences: 19.00.01. - ТБ., 1987. -- 24 p.
5. Dunchev V.N. Research of cognitive styles in connection with the problem of creativity: author. ... Cand. Psychol Sciences: 19.00.01. - L., 1985. -- 21 p.
6. Prutchenkov A.S. Socio-psychological training at school. М.: Press. -2001.
7. Birkenbil F. Communication training: Science of communication for all / Per. with him. N. Chupeeva. - М.: Fair - PRESS, 2002.-352 p.
8. Buckley R. Capel D. Theory and practice of training. - Moscow: Peter. - 2002.

МРНТИ: 372.87

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ НАВЫКАМ САМОКОРРЕКЦИИ ЧЕРЕЗ ЗАДАНИЯ ДЛЯ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

Пак Елена Львовна,
учитель-эксперт «Искусства»
Назарбаев Интеллектуальной
Школы Физико-Математического направления,
Казахстан, город Тараз
pyantilizm85@gmail.com

***Аннотация.** Исследование, выполненное автором на уроках искусства в Назарбаев Интеллектуальной Школе Физико-Математического направления города Тараз, обусловлено тем, что современные программы казахстанского школьного образования ставят учителей перед необходимостью целенаправленно управлять развитием самостоятельности и самокоррекционной деятельности учащихся в системе целей когнитивной области с помощью учебных заданий.*

Целью исследования является определение требований к формулированию учебных заданий, эффективно влияющих на развитие навыков самокоррекции учащихся при выполнении проектов по предмету «Искусство». Автор стремился: 1) изучить современные научно-педагогические данные о сущности действий самокоррекции; 2) определить основные особенности учебных заданий, способных оказать эффективное воздействие на развитие навыков самокоррекции учащихся; 3) апробировать технологию формулирования заданий на уроках в ходе выполнения проектов учебной программы «Искусство». Общий исследовательский подход и методы представленного исследования вопросов педагогического управления действием самокоррекции через учебное задание основываются на культурно-исторической теории развития личности и концепции конструктивной педагогики. В процессе проведения исследования по решению поставленных задач применялись 1) метод изучения теории и практики формулирования заданий для самостоятельной проектно-исследовательской работы с ориентиром на развитие навыков самокоррекции; 2) метод наблюдения за выполнением этих заданий учащимися в процессе проектной работы; 3) метод беседы с учащимися после выполнения ими заданий; 4) метод анализа изменений качества художественных проектных работ учащихся, 5) метод взаимопосещения и взаимопроанализа уроков учителями методического объединения.

В статье представлены три группы результатов исследования в соответствии с его задачами.

Изучение теоретических работ позволило определить, что самокоррекция – это внесение самим исполнителем деятельности необходимых дополнений и коррективов в план и способ действия в случае расхождения эталона, реального действия и его результата. Педагогическое управление действием самокоррекции может осуществляться несколькими инструментами, главным из которых является учебное задание.

На основании изучения психолого-педагогических научно-теоретических материалов автором определено, что особенностями эффективно воздействующих на развитие навыков самокоррекции учащихся учебных заданий являются 1) формулирование заданий на всех уровнях целеполагания: Remembering, Understanding, Applying, Analyzing, Evaluating, Creating (Anderson, Krathwohl, 2001); 2) учет типа задаваемой деятельности (совместно с учителем, совместно с другими учащимися, под непосредственным руководством учителя, самостоятельно (Асмолов и др., 2008); 3) учет планируемого уровня компетентности (ознакомление, осмысление, сознательное усилие, сознательное действие, бессознательная компетентность (D. Dirksen, 2015); 4) ориентированность на все функциональные этапы учебной деятельности, а именно: ориентировочную, исполнительскую, контрольно-корректировочную (Решетова, 2013; Тихомирова, 2020).

Апробация заданий, составленных с учетом научно-обоснованных требований к их составлению и формулированию, при выполнении проектов программы «Искусство» в 9 классе («Изделие для интерьера» «Объекты ландшафтного дизайна и малых архитектурных форм», «Город мечты») позволило повысить уровень навыка самокоррекции и обеспечить хорошее художественное качество проектных работ учащихся.

Результаты проведенного исследования значимы для совершенствования опыта обучения учащихся навыкам самостоятельности. Полученные в ходе исследования результаты позволяют совершенствовать долгосрочное и краткосрочное планирование по предмету «Искусство», так как выявленные особенности учебных заданий с направленностью на действия самокоррекции позволяют учителям явным образом отразить в плане урока планируемую самостоятельность учащегося.

Ключевые слова: искусство в школе, проектно-исследовательская деятельность школьников, учебное задание, навыки самокоррекции.

ЖОБАЛАУ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІ ӨЗІН-ӨЗІ ТҮЗЕТУ ДАҒДЫЛАРЫНА ОҚЫТУ

Пак Елена Львовна,
«Өнер» пәні эксперт-мұғалімі
Назарбаев Зияткерлік
Физика-математика мектептері,
Қазақстан, Тараз қаласы
pyantilizm85@gmail.com

Аннотация. Автордың Тараз қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінде бейнелеу өнері сабақтарында жүргізген зерттеуі қазақстандық мектептегі білім берудің заманауи бағдарламалары мұғалімдерді тәуелсіздіктің дамуын мақсатты түрде басқару қажеттілігінің алдына қойғанымен және оқу тапсырмалары арқылы танымдық аймақтың мақсаттары жүйесінде оқушылардың өзін-өзі түзету әрекеті байланысты.

Зерттеудің мақсаты – «Өнер» пәні бойынша жобаларды орындау кезінде студенттердің өзін-өзі түзету дағдыларын дамытуға тиімді әсер ететін оқу

тапсырмаларын құрастыруға қойылатын талаптарды анықтау. Автор ізденді: 1) өзін-өзі түзету әрекеттерінің мәні туралы заманауи ғылыми-педагогикалық деректерді зерттеу; 2) оқушылардың өзін-өзі түзету дағдыларын дамытуға тиімді әсер ететін оқу тапсырмаларының негізгі ерекшеліктерін анықтау; 3) «Өнер» оқу бағдарламасының жобаларын орындау барысында сабақта тапсырмаларды құрастыру технологиясын тексеру. Тәрбиелік тапсырма арқылы өзін-өзі түзету әрекетін педагогикалық басқару мәселелерін ұсынылған зерттеудің жалпы зерттеу тәсілі мен әдістері тұлға дамуының мәдени-тарихи теориясы мен конструктивті педагогика тұжырымдамасына негізделген. Қойылған міндеттерді шешу үшін зерттеуді жүргізу барысында 1) өзін-өзі түзету дағдыларын дамытуға бағытталған өз бетінше жобалау және ғылыми-зерттеу жұмыстарына тапсырмаларды құрастыру теориясы мен тәжірибесін зерделеу әдісі қолданылды; 2) жобалық жұмыс процесінде студенттердің осы тапсырмаларды орындауын бақылау әдісі; 3) тапсырмаларды орындағаннан кейін оқушылармен әңгімелесу әдісі; 4) студенттердің көркемдік безендіру жұмыстарының сапасының өзгеруін талдау әдістемесі, 5) әдістемелік бірлестік мұғалімдерінің сабаққа өзара келу және өзара талдау әдісі.

Мақалада қойылған мақсаттарға сәйкес зерттеу нәтижелерінің үш тобы берілген.

Теориялық жұмыстарды зерделеу өзін-өзі түзету - бұл стандарт, нақты іс-әрекет пен оның арасындағы сәйкессіздік жағдайында іс-әрекеттің жоспары мен әдісіне орындаушының қажетті толықтырулар мен түзетулер енгізуі екенін анықтауға мүмкіндік берді. нәтиже. Өзін-өзі түзету әрекетін педагогикалық бақылау бірнеше құралдармен жүзеге асырылуы мүмкін, олардың негізгісі тәрбиелік міндет болып табылады.

Автор психологиялық-педагогикалық ғылыми-теориялық материалдарды зерделеу негізінде оқушылардың өзін-өзі түзету дағдыларын дамытуға тиімді әсер ететін оқу тапсырмаларының ерекшеліктері 1) мақсат қоюдың барлық деңгейіндегі тапсырмаларды тұжырымдау: Есте сақтау. , Түсіну, қолдану, талдау, бағалау, құру (Андерсон, Кратвол, 2001); 2) тағайындалатын қызмет түрін ескере отырып (мұғаліммен бірге, басқа студенттермен бірге, мұғалімнің тікелей басшылығымен, өз бетінше (Асмолов және т.б., 2008); 3) жоспарланған құзыреттілік деңгейін ескере отырып (танысу, түсіну, саналы күш-жігер, саналы әрекет, бейсаналық құзыреттілік (Д. Дирксен, 2015); 4) оқу әрекетінің барлық функционалдық кезеңдеріне назар аудару, атап айтқанда: индикативті, орындау, бақылау және түзету (Решетова, 2013; Тихомирова, 2020) .

Тапсырмаларды құрастыру және тұжырымдау бойынша ғылыми негізделген талаптарды ескере отырып құрастырылған апробация. 9-сыныпта «Өнер» бағдарламасының жобаларын орындау барысында («Интерьерге арналған бұйым» «Ландшафты дизайн объектілері және шағын архитектуралық пішіндер», «Армандар қаласы») өзін-өзі түзету дағдыларының деңгейін арттыруға мүмкіндік берді және студенттердің жобалық жұмыстарының жақсы көркемдік сапасын қамтамасыз ету.

Зерттеу нәтижелері студенттерге дербестік дағдыларын үйрету тәжірибесін жетілдіру үшін маңызды. Зерттеу барысында алынған нәтижелер «Өнер» пәні бойынша ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлауды жетілдіруге мүмкіндік береді, өйткені өзін-өзі түзету әрекеттеріне бағытталған оқу тапсырмаларының анықталған ерекшеліктері мұғалімдерге сабақ жоспарында оқушының жоспарланған дербестігі.

Түйінді сөздер: мектептегі өнер, мектеп оқушыларының жобалау және зерттеу іс-әрекеті, оқу тапсырмасы, өзін-өзі түзету дағдылары.

TEACHING STUDENTS IN SELF-CORRECTION SKILLS THROUGH TASKS FOR DESIGN AND RESEARCH INDEPENDENT WORK

Pak Elena Lvovna,

expert teacher "Art"
Nazarbayev Intellectual
Schools of Physics and Mathematics,
Kazakhstan, Taraz city
pyantilizm85@gmail.com

Abstract. *The research carried out by the author at art lessons at the Nazarbayev Intellectual School of Physics and Mathematics in the city of Taraz is due to the fact that modern programs of Kazakhstani school education put teachers in front of the need to purposefully manage the development of independence and self-corrective activities of students in the system of goals of the cognitive area with the help of educational tasks.*

The aim of the study is to determine the requirements for the formulation of educational tasks that effectively influence the development of self-correction skills of students when performing projects on the subject of "Art". The author sought: 1) to study modern scientific and pedagogical data on the essence of self-correction actions; 2) determine the main features of educational tasks that can have an effective impact on the development of students' self-correction skills; 3) to test the technology of formulating assignments in the classroom during the implementation of the projects of the curriculum "Art". The general research approach and methods of the presented study of issues of pedagogical management of the action of self-correction through an educational task are based on the cultural-historical theory of personality development and the concept of constructive pedagogy. In the process of conducting the research to solve the assigned tasks, 1) the method of studying the theory and practice of formulating tasks for independent design and research work with a focus on the development of self-correction skills was used; 2) the method of observing the implementation of these tasks by students in the process of project work; 3) the method of talking with students after completing assignments; 4) a method for analyzing changes in the quality of artistic design works of students, 5) a method of mutual visit and mutual analysis of lessons by teachers of the methodological association.

The article presents three groups of research results in accordance with its objectives.

The study of theoretical works made it possible to determine that self-correction is the introduction by the performer of the activity of the necessary additions and adjustments to the plan and method of action in the event of a discrepancy between the standard, real action and its result. The pedagogical control of the self-correction action can be carried out by several tools, the main one of which is the educational task.

Based on the study of psychological and pedagogical scientific and theoretical materials, the author determined that the features of educational tasks that effectively influence the development of students' self-correction skills are 1) the formulation of tasks at all levels of goal-setting: Remembering, Understanding, Applying, Analyzing, Evaluating, Creating (Anderson, Krathwohl, 2001); 2) taking into account the type of activity being assigned (together with the teacher, together with other students, under the direct supervision of the teacher, independently (Asmolov et al., 2008); 3) taking into account the planned level of competence (familiarization, comprehension, conscious effort, conscious action, unconscious competence (D. Dirksen, 2015); 4) focus on all functional stages of educational activity, namely: indicative, performance, control and correction (Reshetova, 2013; Tikhomirova, 2020).

Approbation of tasks drawn up taking into account scientifically grounded requirements for their compilation and formulation. during the implementation of projects of the "Art" program in the 9th grade ("Product for the interior" "Objects of landscape design and small architectural forms", "City of Dreams") allowed to increase the level of self-correction skills and ensure a good artistic quality of project works of students.

The results of the study are significant for improving the experience of teaching students the skills of independence. The results obtained in the course of the study make it possible to improve long-term and short-term planning in the subject "Art", since the revealed features of

educational tasks with a focus on self-correction actions allow teachers to clearly reflect the planned independence of the student in the lesson plan.

Keywords: *art at school, design and research activities of schoolchildren, educational assignment, self-correction skills.*

Введение

Современная программа предмета "Искусство" казахстанского школьного образования ставит учителя перед необходимостью целенаправленно управлять становлением и развитием самокоррекционной деятельности учащихся в системе целей когнитивной области [1]. Главным инструментом управления развитием навыков учащихся является учебное задание. Педагогическая проблема заключается в подборе и правильном формулировании заданий на всех уровнях целеполагания (Remembering, Understanding, Applying, Analyzing, Evaluating, Creating [2]): знания, понимания, применения, анализа, оценки, создания с учетом типа задаваемой деятельности (совместно с учителем, совместно с другими учащимися, под непосредственным руководством учителя, самостоятельно) в учебных и учебно-исследовательских проектных работах. Актуальность проблемы обусловила наше исследование в 2020-2021 учебном году вопросов обучения учащихся навыкам самокоррекции через задания для самостоятельной работы в проектно-исследовательской деятельности.

Цель и вопросы моего исследования родились из многолетних наблюдений за достижениями и затруднениями учащихся в процессе их исследовательской и проектной деятельности при изучении предмета «Искусство» в Назарбаев Интеллектуальной школе физико-математического направления. Мы, учителя «Искусства», наблюдая за работой наших учеников на уроках и анализируя их итоговые рисунки, скульптуры, архитектурные и дизайнерские модели, замечаем, что наши подопечные:

- во-первых, испытывают трудности в применении знаний и умений, приобретаемых в исследовательских упражнениях, на этапе создания творческих работ большого формата;

- во-вторых, не хотят и не умеют находить свои композиционные и колористические ошибки, часто выбирают материалы для работы без учета их особенностей и выразительных возможностей и необдуманно меняют свои решения по выбору материала;

- в-третьих, весьма болезненно воспринимают критические замечания со стороны одноклассников и учителя;

- в-четвертых, учащиеся настолько погружаются в свою область творчества, что почти не уделяют внимание коррекции как продукта творчества, так и своей деятельности – способов создания рисунка, скульптуры, макета и др.

Так ученики 9 класса при изучении раздела «Культурная идентичность и дизайн интерьера» всегда успешно исследуют различные виды и стили искусства, ремесла, в том числе и популярные у мастеров народных промыслов своего города и области. Учащиеся с интересом изучают видеоматериалы о работе мастеров, сами экспериментируют с самыми разными материалами и техниками их обработки, использования при производстве изделий. В микрогруппах активно обсуждают такие вопросы, как:

- Какие предметы представляют традиционную казахскую культуру и почему?

- Какие элементы казахской культуры являются наиболее известными за пределами Казахстана?

- Какие изменения в культуре и традициях вы замечаете в своем окружении?

- Какое влияние оказывают климатические условия и географическое положение страны на традиционное ремесло и культуру?

- Какую роль рассматриваемое вами изделие выполняет в интерьере?

- Из какого материала данное изделие создано?

- Какой материал необходим для изготовления такого изделия?
- Какие инструменты понадобятся для работы?
- Что и как вы можете узнать о технике изготовления этого предмета?
- Что делает изделие типичным для казахского национального стиля?

Однако при создании творческой работы (изображения, изделия, объекта) совершают множество ошибок в планировании своей деятельности, а также при отборе и комбинировании техник, материалов и разных видов конструкций. Из-за этого часто снижается качество проектного результата многих детей.

В целях решения обнаруженных проблем мы проанализировали программу предмета «Искусство» с точки зрения целей всех разделов и особенностей исследовательских заданий, направленных в конечном счете на достижение общей цели программы: «формирование у учащихся художественного восприятия окружающей действительности на основе собственных творческих способностей, заложенных природой, и потенциала, который развивается в течение всей его жизни» [3]. Затем провели исследование для уточнения содержания и структуры, особенностей системы учебных заданий, предназначенных для интегрирования процесса исследования и развития идей в обучение предметно-тематическим знаниям и навыкам, чтобы на основе полученных материалов улучшить практику обучения «Искусству» в школе [4]. Это дало нам возможность на следующем этапе сосредоточиться на проблеме восприятия учащимися корректирующих подсказок учителя и одноклассников, а особенно на вопросах качества самокоррекции. Это определило цель нашего исследования в 2020-2021 учебном году: определить, как формулировать учебные задания, чтобы они эффективно влияли на развитие навыков самокоррекции учащихся при выполнении проектов по предмету «Искусство».

Задачи исследования:

1. Изучить современные научно-педагогические данные о сущности действий самокоррекции.
2. Определить основные особенности учебных заданий, способных оказать эффективное воздействие на развитие навыков самокоррекции учащихся.
3. Апробировать технологию формулирования заданий на уроках в ходе выполнения трех проектов учебной программы «Искусство» в 9 классе («Изделие для интерьера» «Объекты ландшафтного дизайна и малых архитектурных форм», «Город мечты»).

Материалы и методы

Общий исследовательский подход и методы нашего исследования вопросов педагогического управления действием самокоррекции через учебное задание основываются на культурно-исторической теории развития личности и концепции конструктивной педагогики, которая в настоящее время в образовании Республики Казахстан «актуализирована применением активных и инновационных методов обучения» [5, с. 24] и связана с «необходимостью формирования навыков социализации каждого человека» и «научением самостоятельного структурирования знаний учащимися» [5, с. 23]. В процессе проведения исследования по решению поставленных задач нами применялась система научных методов. Для решения первой исследовательской задачи мы применяли метод изучения теории и практики формулирования заданий для самостоятельной проектно-исследовательской работы с ориентиром на развитие навыков самокоррекции. Мы стремились проанализировать материалы исследований с позиций презентуемых экспертами позиций о месте самокоррекции в деятельности и моделей самой коррекционной деятельности. Особое внимание мы уделили 2) методу наблюдения за выполнением этих заданий учащимися в процессе проектной работы; 3) методу беседы с учащимися после выполнения ими заданий; 4) методу анализа изменений качества художественных проектных работ учащихся, 5) методу взаимопосещения и взаимопознания уроков учителями методического объединения.

Опытно-экспериментальная работа проводилась в ходе педагогического управления выполнением учащимися трех проектов учебной программы «Искусство» в 9 классе: «Изделие для интерьера» «Объекты ландшафтного дизайна и малых архитектурных форм», «Город мечты».

Результаты и обсуждение

Изучая современные научно-педагогические данные о сущности действий самокоррекции, мы установили, что имеется достаточно четкое определение данного понятия. Толковыми словарями русского языка оно определяется как действие, суть которого – «самому корректировать свои действия» [6, с. 1144]. В педагогических статьях характеризуется как умение вносить необходимые изменения в содержание, последовательность действий с целью улучшения результатов [7]. Наиболее серьезные исследования этого умения в системе учебных действий проводились научной школой П.Я. Гальперина (П.Я. Гальперин [8], Н.Ф. Талызина [9], З.А. Решетова [10] и др.). Изучение публикаций указанных специалистов педагогической психологии и обзорной работы В.Т. Тихомировой о развитии обсуждения проблем педагогического управления самокоррекцией когнитивной системы учебной деятельности в Казахстане [11] позволяет нам опираться на понимание самокоррекции как внесения самим исполнителем деятельности необходимых дополнений и коррективов в план и способ действия в случае расхождения эталона, реального действия и его результата.

Важным для нашей практической работы и направлений исследования для создания системы учебных заданий, способных оказать эффективное воздействие на развитие навыков самокоррекции учащихся, является тезис В.Т. Тихомировой о том, что «модель полной системы вопросов учителя, управляющих формированием самокоррекционной деятельности учащегося должна включать 5 блоков: блок рефлексии осуществленной деятельности; блок анализа и оценки результата деятельности; блок анализа и оценки хода выполнения деятельности; блок анализа и оценки ориентировочной основы деятельности; блок анализа и оценки контрольно-коррекционной части деятельности» [11, с.16].

При изучении основных особенностей учебных заданий, способных оказать эффективное воздействие на развитие навыков самокоррекции учащихся, мы опирались на наше исследование содержания и структуры, особенностей системы учебных заданий, предназначенных для интегрирования процесса исследования и развития идей [4]. В рамках названного исследования мы определили, что «исследовательские учебные задания – это поручение учащимся, в котором содержится требование осуществить исследовательские действия. Оно обучает учащихся достигать поставленных целей; добывать новые знания; открывать новые способы действий; развивать способность совершать мыслительные операции (анализ, синтез, сравнение, конкретизация, абстрагирование, обобщение, классификация и др.); самостоятельно выстраивать путь к своей цели» [4, с. 359]. На основе анализа действовавшей программы школьного предмета «Искусство» и методических пособий по этой дисциплине мы выявили, что в рамках изучения этой дисциплины в школе «вся совокупность исследовательских заданий в целом направлена на то, чтобы развивать у учащихся 1) знание и понимание природного мира; 2) знание и понимание созданного мира; 3) знание и понимание истории, культуры и традиций; 4) умения исследовать и работать с источниками информации; 5) умения использовать художественные материалы и инструменты; 6) умение выражать творческие идеи; 7) умение создавать дизайн продукта творчества; 8) знание материалов и их свойств» [1].

На сегодняшний день проведенное нами исследование теоретических материалов позволило нам определить, что основными особенностями учебных заданий, способных оказать эффективное воздействие на развитие навыков самокоррекции учащихся, являются:

1) формулирование заданий на всех уровнях целеполагания – знания, понимания, применения, анализа, оценки, создания (Remembering, Understanding, Applying, Analyzing, Evaluating, Creating (Anderson, Krathwohl, 2001 [2]);

2) учет типа задаваемой деятельности (совместно с учителем, совместно с другими учащимися, под непосредственным руководством учителя, самостоятельно (А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская и др. [12]);

3) учет планируемого уровня компетентности (ознакомление, осмысление, сознательное усилие, сознательное действие, бессознательная компетентность (D. Dirksen [13]);

4) ориентированность на все функциональные этапы учебной деятельности (ориентировочная, исполнительская, контрольно-корректировочная (З.А. Решетова [14]; В.Т. Тихомирова [11]);

5) соответствие возрастным и индивидуальным особенностям учащихся для создания у каждого учащегося на каждом уроке «уверенность в себе и ощущение успешности» (D. Dirksen [13, с. 200]);

6) направленность на развитие способности детей учиться и добиваться эффективности через выстраивание обучения вокруг опыта ученика, предоставление каждому учащемуся права и ответственности «самостоятельного выбора», а учителю ответственности «за качество внешней среды» (W.T. Gallwey [15, с.30],

Апробацию технологии формулирования заданий мы провели на уроках в ходе выполнения трех проектов учебной программы «Искусство» в 9 классе: «Изделие для интерьера», «Объекты ландшафтного дизайна и малых архитектурных форм», «Город мечты».

В ходе работы над проектом «Изделие для интерьера» учащиеся исследуют различные виды и стили искусства и ремесел, популярных в современной культуре, экспериментируют с техникой, тестируют материалы перед созданием творческой работы. На основе изученного материала и экспериментов с техниками и материалами создают изделие в традиционной региональной технике.

В процессе прохождения темы «Объекты ландшафтного дизайна и малых архитектурных форм» учащиеся будут изучают особенности городского планирования, виды и стили архитектуры, ландшафтный дизайн и его различные аспекты (биологический, исторический, инженерный), процессы и этапы проектирования ландшафтного дизайна. Они исследуют виды и стили архитектуры, ландшафтный дизайн, процессы конструирования и производства, а также методы решения проблем ландшафтного и строительного дизайна, экспериментируют с техниками и материалами. В процессе создания творческой работы учащиеся должны приобрести практические навыки, узнать методы проектирования дизайна среды. В соответствии с выявленным в ходе нашего исследования существенным значением для формирования навыка самокоррекции рефлексивной деятельности мы использовали широкий спектр форм организации рефлексии в рамках урока по модели ERR (Evocation – Побуждение; Realization of Meaning – Поиск ответов из опыта конструирования собственных знаний; Reflection – Рефлексия), опираясь на арсенал форм, представляемых экспертами области развития критического мышления в школе (Дж.Л. Стил, К.С. Мередит, Ч. Тэмпл [16], Т. Чатфилд [17], С. И. Заир-Бек, И. В. Муштавинская [18] и др.). Мы использовали в процессе исследования такие формы, как 1) обмен мнениями, впечатлениями в парах и микрогруппах; 2) внесение изменений в таблицы, составленные на уроке; 3) эссе (произведение небольшого объема, раскрывающее конкретную тему и имеющее

подчёркнуто субъективную трактовку, свободную композицию); 4) cinquains (нерифмованный поэтический текст, состоящий из пяти строк, написанных по определённой схеме); 5) ведение дневников в виде альбома зарисовок; 6) ответы на вопросы учителя. Учащимся предлагались такие вопросы, как: Какие действия необходимо осуществлять для создания вашего проекта? Каким образом выбранный материал влияет на художественную идею проекта? Какие проблемы могут возникнуть на этапе создания креативной формы? В какой последовательности следует выполнять проект? Как вы можете дополнить и скорректировать ваши знания об этапах планирования проекта? И др.

Процесс работы над развитием навыка самокоррекции при изучении раздела «Объекты ландшафтного дизайна и малых архитектурных форм» проведен в формах Lesson Study – особой формы исследования в действии на уроках, направленной на совершенствование знаний в области учительской практики и предполагающей сотрудничество с другими учителями школы. Согласно плану изучения предмета «Искусств», в 9 классе, разработка дизайна и планирование творческого проекта рассчитаны на 4 часа. Работа ведется в течение двух недель. На первой неделе задания направлены на информационный поиск с целью сбора и обработки материала, а также на разработку эскиза. На второй неделе уроки нацелены на планирование и внесение конструктивных коррективов в разработанные эскизы для создания проекта малой архитектуры. И именно этот урок был нам наиболее важен для развития у учащихся навыка самокоррекции. Поэтому на этот урок для наблюдения мы пригласили коллег – учителей, ведущих другие предметы в данном классе, а затем после уроков провели анализ проблем организации развития навыка самокоррекции.

Как показывает наш опыт, наброски, создаваемые учащимися, всегда имеют художественные и технические ошибки. Когда учитель дает рекомендации при индивидуальном общении, учащиеся отстаивают свою идею художественного решения, и не все учитывают указываемые проблемы, не все исправляют ошибки. Поэтому в рамках рассматриваемого нашего исследования мы всем учащимся предложили выставить разработанные эскизы предыдущего урока на демонстрационном столе. Каждый ученик мог сравнить свои решения с разными решениями своих одноклассников и представить творческую идею классу. Каждый ученик на общем фоне выставленных работ всех одноклассников смог увидеть и выделить в своей работе области, которые требуют завершения и коррекции конструкции, формы, элементов деталей и выбора материалы для создания своего проекта.

Данный подход касается творческого процесса. Учащиеся болезненно принимают критические замечание своих одноклассников, при разработке эскизов. Ученик настолько погружается в свою область творчества, что его трудно переубедить, что-то исправить или изменить. Поэтому, чтобы не концентрировать внимание учащихся на ошибках в эскизе и не ставить учеников в неудобное положение, не принижать их видение творческой идеи и творческие способности, учащимся предложено самостоятельно определить те области для коррекции, которые требуют конструктивных изменения в разработанном эскизе, и записать в альбоме пункты, требующие дополнения или изменения рисунка с пояснительными записями. Работа, таким образом, была перенесена в область самокоррекции: ученики исправляют себя, а не учитель. После анализа учащимся было предложено доработать наброски прошлого урока, внести все коррективы, записанные в альбоме.

После внесения всех изменений и дополнений учащиеся озвучивают все внесенные коррективы в разработанный эскиз. Это очень важное задание на проговаривание учениками своих действий и развитие метапознавательных навыков – понимания собственного обучения, регулирования собственного познания. В целях обеспечения качественной самокоррекции, мы учили учащихся задавать себе следующие вопросы:

- Что в моей работе сделано достаточно хорошо?

- Что в своей работе я хочу исправить?
- Почему именно это я хочу исправить?
- Как я хочу изменить эту часть эскиза?
- Какая помощь и от кого мне нужна? Как я могу ее попросить?

Следующий этап работы связан с планированием проектной работы по эскизу, где учащиеся расставляют действия по приоритетам с учетом коррекции на этапе планирования. Таблица планирования помогает учащимся визуализировать все действия, а также определить проблемные участки после рассмотрения графической документации и выделение особенностей единого стиля при планировании ландшафта и форм малой архитектуры.

Во время проведения урока на каждом этапе развиваются навыки прогнозирования результата, контроля, планирования, коррекции оценки и анализа. Ученики не только визуально оценивают результат своей деятельности, но и размышляют о том, как они будут подходить в запланированному этапу, обучаются предвидению рисков на этапе создания проекта. чтобы своевременно корректировать планирование методов и приемов, выбрать оптимальные действия в распределении своих возможностей и практических навыков. Каждое задание на уроке соответствует запланированному действию, направленному на развитие исследовательских и метапознавательных навыков, является проектно-ориентированным и предусматривает как оценивание самими учащимися, так и предоставление обратной связи от учителя.

Учителя, наблюдавшие за работой учащихся на уроке, отмечают, что успешному развитию навыка самокоррекции способствовали ряд созданных учителем педагогических условий:

- качественная материально-техническая обеспеченность: наличие интерактивной доски, ноутбуков, доступа к веб-ресурсам и программе для ландшафтного проектирования Garden Planner 3;
- проектирование учителем урока с опорой на модель урока критического мышления (модель ERR);
- постановка целей с четкой уровневой градацией когнитивных действий (знать, объяснять, применять);
- наличие индивидуальной работы в альбомах для исследования (учащиеся фиксируют все области изображаемого объекта, где необходимо внести коррективы по улучшению качества дизайна малой архитектуры в разработанном эскизе; делают необходимые записи по выбору материала и художественного решения);
- озвучивание вносимых изменений (учащиеся рассказывают классу о всех внесенных изменениях и дополнениях в практическую работу);
- обсуждение результатов работы в микрогруппах;
- наличие понятного для учащихся дескриптора для оценки учебной работы на уроке (1) демонстрирует последовательность сбора малой архитектуры; 2) выделяет проблемные участки соединения конструкции; 3) эффективно сочетает выбранный материал в передаче творческой идеи; 4) обосновывает свои ответы примерами);
- акцентирование анализа и оценок на достижения каждого ученика.

К аспектам, на которые нужно будет в дальнейшем обратить больше внимания, наблюдатели отнесли:

- организацию рефлексии самокоррекционной деятельности в конце урока (больше времени и больше разнообразия вариантов рефлексии);
- разработку блоков вопросов по самокоррекции планирования проектного исследования и проектной разработки.

Эти пожелания мы воспринимаем как совершенно обоснованные: формулирование заданий и постановка вопросов, которые развивают навык самокоррекции ориентировочной основы и самой корректировочной части деятельности – проблема мало

еще разработанная и мало изученная. Поэтому именно в этих областях нам предстоят поиски и пробы разных вариантов работы в следующем учебном году.

Выводы

Проведенное исследование позволило сделать следующие выводы:

1) управление самокоррекционной деятельностью в процессе выполнения проектной работы на уроках искусства должно опираться на модель полной системы заданий, включающей функциональные этапы учебной деятельности.

2) эффективными для совершенствования действия самокоррекции учащихся являются задания, сформулированные в шестиуровневой системе целей обучения и включающие указание на уровень самостоятельности.

3) самокоррекционная деятельность учащихся должна планироваться с учетом задаваемого программой уровня компетентности.

Результаты проведенного исследования имеют значение для совершенствования опыта обучения учащихся навыкам самостоятельности. Выявленные особенности учебных заданий с направленностью на действия самокоррекции позволяют учителям сделать так, чтобы планируемая самостоятельность учащегося была явным образом отражена в плане урока.

Полученные результаты применяются для совершенствования планирования и организации обучения по предмету «Искусство», в процессе консультирования учителей общеобразовательных школ, проведения автором мастер-классов. Материалы исследования использованы в процессе соавторства при подготовке корпоративно разработанного методического пособия «Эффективные методы развития самостоятельной деятельности учащихся в школе» (Тараз, 2020).

Список использованной литературы:

1. Образовательная программа АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» – NISProgram. Учебная программа по предмету «Искусство». Основная школа (6-10 классы). Для реализации учебного процесса в 7-9 классах в 2017-2018 учебном году. Версия: 2. Май 2017. – Астана, 2017.
2. Anderson, L., Krathwohl D. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001. 477 p.
3. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы». Учебный план «Искусство» на 2020-2021 учебный год.
4. Пак Е.Л. Исследовательские задания на уроках искусства // Учитель-Исследователь. – 2019. – №3. – С. 356-361.
5. Мынбаева А.К. Информатизация образования: обзор теории и практики образования в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». – 2015 – №1 (44) – С.20-30.
6. Большой толковый словарь русского языка. / Сост. и гл.ред. С.А. Кузнецов. – Санкт-Петербург : Норинт, 2000. – 1536 с.
7. Зыкова А.Д. Роль самокоррекции учащихся в процессе обучения // Наука и школа. – 2012. – №5. – С. 134-137.
8. Гальперин П.Я. Основные результаты исследований по проблеме "формирование умственных действий и понятий" : [доклад на соискание ученой степени доктора психологических наук (по психологии)] / П.Я. Гальперин. – Москва : Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 1965. – 51 с.
9. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. Заведений / Н.Ф. Талызина. – Москва : Издательский центр «Академия», 1998. – 288 с.
10. Решетова З.А. Формирование системного мышления в обучении / З.А. Решетова, Е.Н. Логинова, С.А. Баляева, О.А. Малыгина, И.Г. Шамсутдинова, Н.Е. Дерябина, Е.А.

Макарова, О.М. Коломиец, Ю.С. Архангельская, А.А. Штыркин. – Москва : Юнити-Дана, 2002. – 344 с.

11. Тихомирова В.Т. О педагогическом управлении самокоррекцией когнитивной системы учебной деятельности // Открытая школа. – 2020. – №6 (197). – С.12-17.

12. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе : от действия к мысли: пособие для учителя / А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская и др.; под ред. А.Г. Асмолова. – Москва : Просвещение, 2008. – 151 с.

13. Дирксен Д. Искусство обучать: как сделать любое обучение нескучным и эффективным / Джули Дирксен ; пер. с англ. – Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 276 с.

14. Решетова З.А. К вопросу о механизмах усвоения и развития / З.А. Решетова //Национальный психологический журнал. – 2013. – № 1(9). – С. 25-32.

15. Голви У.Т. Работа как внутренняя игра: Фокус, обучение, удовольствие и мобильность на рабочем месте / У. Тимоти Голви ; пер. с англ. – Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 252 с.

16. Стил Дж.Л., Мередит К.С., Тэмпл Ч. Развитие критического мышления через чтение и письмо: Цикл пособий для для педагогов, участвующих в программе RWCT / Дж.Л. Стил, К.С. Мередит, Ч. Тэмпл ; пер. с англ. – Алматы, 1997.

17. Чатфилд Т. Критическое мышление. Анализируй, сомневайся, формируй свое мнение / Т. Чатфилд ; пер. с англ. – Москва : Альпина Паблишер, 2020. – 328 с.

18. Заир-Бек С. И. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразоват. учреждений / С. И. Заир-Бек, И. В. Муштавинская. – 2-е изд., дораб. – Москва : Просвещение, 2011. – 223 с.

References:

1. Educational program of AEO "Nazarbayev Intellectual Schools" - NISProgram. Curriculum on the subject "Art". Basic school (grades 6-10). To implement the educational process in grades 7-9 in the 2017-2018 academic year. Version: 2. May 2017. - Astana, 2017.

2. Anderson, L., Krathwohl D. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. - New York: Longman, 2001.477 p.

3. АОО "Nazarbayev Intellectual Schools". Curriculum "Art" for the 2020-2021 academic year.

4. Pak E.L. Research assignments in art lessons // Teacher-Researcher. - 2019. - No. 3. - S. 356-361.

5. Mynbayeva A.K. Informatization of education: an overview of the theory and practice of education in Kazakhstan // Bulletin of KazNU. Series "Pedagogical Sciences". - 2015 - No. 1 (44) - P.20-30.

6. The Big Explanatory Dictionary of the Russian Language. / Comp. and chief ed. S.A. Kuznetsov. - St. Petersburg: Norint, 2000.-- 1536 p.

7. Zykova A.D. The role of self-correction of students in the learning process // Science and school. - 2012. - No. 5. - S. 134-137.

8. Halperin P.Ya. The main results of research on the problem of "formation of mental actions and concepts": [report for the degree of Doctor of Psychological Sciences (in psychology)] / P.Ya. Halperin. - Moscow: Moscow State University. M.V. Lomonosov, 1965.-- 51 p.

9. Talyzina N.F. Educational psychology: Textbook. manual for stud. wednesday ped. study. Institutions / N.F. Talyzin. - Moscow: Publishing Center "Academy", 1998. - 288 p.

10. Reshetova Z.A. Formation of systems thinking in teaching / Z.A. Reshetova, E.N. Loginova, S.A. Balyaeva, O.A. Malygina, I.G. Shamsutdinova, N.E. Deryabina, E.A. Makarova, O.M. Kolomiets, Yu.S. Arkhangelskaya, A.A. Shtyrkin. - Moscow: Unity-Dana, 2002.-- 344 p.

11. Tikhomirova V.T. On pedagogical management of self-correction of the cognitive system of educational activity // Open School. - 2020. - No. 6 (197). - pp. 12-17.

12. How to design universal educational actions in elementary school: from action to thought: a guide for teachers / A.G. Asmolov, G.V. Burmenskaya, I.A. Volodarskaya and others; ed. A.G. Asmolova. - Moscow: Education, 2008. -- 151 p.

13. Dirksen D. The art of teaching: how to make any learning fun and effective / Julie Dirksen; per. from English - Moscow: Mann, Ivanov and Ferber, 2015. -- 276 p.

14. Reshetova Z.A. On the question of the mechanisms of assimilation and development / Z.A. Reshetova // National psychological journal. - 2013. - No. 1 (9). - S. 25-32.

15. Golvey W.T. Work as an Inner Game: Focus, Learning, Pleasure and Mobility in the Workplace / W. Timothy Golvey; per. from English - Moscow: Alpina Business Books, 2005. -- 252 p.

16. Steele JL, Meredith KS, Temple Ch. Developing Critical Thinking Through Reading and Writing: A Series of Resource Books for Educators Participating in the RWCT Program / J.L. Steele, K.S. Meredith, C. Temple; per. from English - Almaty, 1997.

17. Chatfield T. Critical thinking. Analyze, doubt, form your opinion / T. Chatfield; per. from English - Moscow: Alpina Publisher, 2020. -- 328 p.

18. Zair-Bek SI Development of critical thinking in the classroom: a guide for teachers in general education. institutions / S. I. Zair-Bek, I. V. Mushtavinskaya. - 2nd ed., Rev. - Moscow: Education, 2011. -- 223 p.

МРНТИ: 316.6

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ПСИХО-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Матаева Г.,

Әлеуметтік ғылымдар магистрі,
Республикалық жоғары медициналық колледжі

Мақалада жеткіншектердің мінез акцентуациясының психо-педагогикалық негіздері туралы қарастырылады. Жасөспірімдерде көп нәрсе мінез-құлық акцентуациясының түріне байланысты - өтпелі мінез-құлық бұзылыстары («жыныстық жетілу дағдарыстары»), жедел аффективті реакциялар және невроздар (суретке қатысты да, оларды тудыратын себептерге қатысты да). Акцентуация түрі жасөспірімнің соматикалық ауруларға, әсіресе ұзақ мерзімді ауруларға қатынасын да анықтайды. Мінез акцентуациясы эндогендік психикалық аурулардың маңызды фондық факторы және реактивті нейropsychиатриялық бұзылулардағы бейімділік факторы ретінде әрекет етеді. Жасөспірімдерді оңалту бағдарламаларын жасау кезінде мінез акцентуациясының түрін ескеру қажет.

Түйін сөздер: жеткіншектер, мінез, акцентуация, тұлға, психология, тәрбие.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АКЦЕНТУАЦИИ ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Матаева Г.,

Магистр социальных наук,
Республиканский высший медицинский колледж

В статье рассматриваются психолого-педагогические основы акцентуации поведения подростков. У подростков от типа акцентуации характера зависит многое - особенности транзиторных нарушений поведения ("пубертатных кризов"), острых аффективных реакций и неврозов (как в их картине, так и в отношении вызывающих их причин). Тип акцентуации также в значительной мере определяет отношение подростка

к соматическим заболеваниям, особенно длительным. Акцентуация характера выступает как важный фактор фона при эндогенных психических заболеваниях и как фактор предрасполагающий при реактивных нервно-психических расстройствах. С типом акцентуации характера необходимо считаться при разработке реабилитационных программ для подростков.

Ключевые слова: подростки, поведение, акцентуация, личность, психология, воспитание.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASIS OF ACCENTUATION OF THE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

Mataeva G.,

Master of Social Sciences,
Republican Higher Medical College

The article discusses the psychological and pedagogical foundations of accentuation of adolescent behavior. In adolescents, a lot depends on the type of character accentuation - the features of transient behavioral disorders ("pubertal crises"), acute affective reactions and neuroses (both in their relation to the picture and in relation to the causes that cause them). The type of accentuation also largely determines the adolescent's attitude to somatic diseases, especially long-term ones. Character accentuation acts as an important background factor in endogenous mental illness and as a predisposing factor in reactive neuropsychiatric disorders. The type of character accentuation must be taken into account when developing rehabilitation programs for adolescents.

Keywords: adolescents, behavior, accentuation, personality, psychology, upbringing.

Л.Ф. Обухова психологиялық зерттеулерінде жеткіншек тұлғасының ерекшелігі психологиялық жаңа құрылымдардың түп-тамыры, жеткіншек жаста қалыптасып қойған туындысы болып табылады. Өзіндік жеке тұлғасына деген қызығушылықтың күшеюі, сыншылықтың көрінуі – бұлардың барлығы ерте жеткіншек жаста сақталады, бірақ олар мәнді өзгерістерге ұшырап, саналы түрде бейнеленеді. Ең негізгі мәнді өзгеріс тұлғаның өзіндік дамуында болады. Оның айрықша ерекшелігі болып, өзіндік рефлексиясының күштілігі табылады. Яғни, өзін-өзі тануға, бағалауға, өз мүмкіншіліктері мен қабілеттіліктерін білуге талпынысы жатады.

Жеткіншектердің мінез-құлқы ең алдымен жағдайды моральдылық қарастырумен. Баланың әлемінің ересекке ауысуында. Жеткіншек толығымен алдыңғысына да соңғысына да жатпайды. Бұл ең негізгі қоғам жағдайы мен психикасынан көрінеді. Ашушаң, ұялшақ, ішкі қарама-қайшылықтар. Бұл қысым мен қақтығыс көп болған сайын балалық пен ересектік шекарасының әртүрлі айырмашылықтарына байланысты ойыстай бастайды.

Тәрбиелеу өзара әрекеттердің жазалау, мадақтаулардың таңдауы А.С. Макаренконьң формуласымен анықталуы тиіс: «Адамға қанша талап қойылса, соншама сыйластық керек».

Жеткіншек өзінің қасиеттерін, басқа адамдармен өз кемшіліктерін және құқықтарын салыстыра келе өзін бағалайды, осының барлығында ол әлеуметтік қабылдаған эталондармен критерийлерге сүйенеді.

Жеткіншектің өзінің мүмкіншіліктерімен өзін бағалауы оның басқа адамдарға қадала зейін қоюы арқылы жүзеге асады. Сондықтан қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынас объективті де субъективті түрде бірінші деңгейлік маңыздылық болып тұрақталады.

Батыс психологтарының ойынша жеткіншектер сонымен қоса бисексуалды болады. Бұл кезеңде *жыныстық сәйкестілік* жаңа, жоғарғы деңгейге жетеді. Мінез-құлықтарынан және жеке қасиеттерінен еркектік және әйелдік белгілері анық көріне бастайды.

Интеллектуалды есептерді шеше отырып жеткіншек гипотезаларды ашып көрсете алады. Одан басқа ол жүйелі шешімдер іздеуге қабілетті. Жаңа мысалды шешкенде, ол әртүрлі жолдар іздеуге тырысады, әр жолдың логикалық әсерін тексереді.

Жеткіншек шақта өзін-өзі сезінудің екі ерекше түрі пайда болады: өсу сезімі және «мен - тұжырымдамасы».

Есеюдің сезімін Д.Б.Эльконин жеткіншектердің өсу тенденциясы деп қарастырады, талпыныс – үлкею және өсу болып есептеледі. Бөтен адамдардың алдында ересек болып көріну сезіміне айналасындағылар мән бермеген жағдайда туады. Сонымен қатар анық емес тенденциямен жеткіншек кездеседі - олардың есеюге қарсылығы эпизоттық болады, бөлек жақсы емес жағдайда, олардың өз беттілігі мен бостандығы шектелгенде.

Өзін-өзі тәрбиелеу осы кезде мүмкін болады, жеткіншек өзіне бағыт беруінің дамуы көмегімен. Олардың барлығы тұрақтылықты білдіре алмайды, шыдамдылық пен шешімділікте, олардың пайда болған идеалдарына баяу жылжу үшін. Одан басқа көбінде балалық үміт сақталады. Оған бір жақсы күні өте төмен оқушы сыныптағы бірінші мықтыны басып озады, ал үшпен оқитын біреу мықты бақылау жұмысын жазады. Әрекет жасағанның орнына жеткіншек қиял әлемімен өмір сүреді.

Д.Б.Элькониннің пікірі бойынша кішкене жеткіншек жас оқу қызметінің жоғарырақ деңгейге өтуіне байланысты сензитивті. Оқу жаңа мағына, өз беттілік бойынша қызметі бола алады. Өкінішке орай мұндай жағдайлар жиі кездеспейді. Бұл бағытта жеткіншектің қызығушылығын жетекші ететін үлкендер болуы мүмкін – жақсы көретін мұғалімдер, ата-аналар өз жұмыстарымен қатты берілген. Оларға қосымша сабаққа еліктіруге нақты оқу құралымен оңай, тек сақ болу қажет, артық мазалаулар қарсылық әрекетке әкелуі мүмкін - ол апатия немесе қарсылық деп аталады. Ережеге сай айналысу оқыту сипатына жатпайды. Мектеп оқуымен интеллектуалды-эстетикалық еліктеу классификация бойынша қиылысады.

Интеллектуалды-эстетикалық еліктеуге сырттай эгоцентрикалыққа ұқсас келеді, сирек кездесетін шет тілін үйрену, ескімен айналысу, спорттың жаңа үлгісімен айналысу, көркем өзіндік қызметіне қатысатын және т.б. кез-келген іс өз жетістіктерін көрсету тәсілі болады. Мұндай әрекетпен айналысатын жеткіншектер өз істерінің мықтылығына назар аудартуға тырысады, ерекшеленуге, айналадағылардың көзіне түсуге тырысады. Дене мануалымен айналысу - өз күшін, тапқырлығын, мықтылық танытуы ойымен байланысты, спортпен қатар ол, машина және мотоцикл жүргізу, ұста шеберханасында т.б. айналысады. Көбіне бұл ұлдар айналысып, физикалық қатынаста дамып және оларға қажет мүмкіншіліктерін қамтиды. Мүмкіншіліктер үрдісінде олар көбіне қызықпайды, қол жеткізген қорытындыға көңіл бөледі.

Американдық зерттеулерде көрсетілгендей, жеткіншек шақта жақын достары, бір жынысты құрбылары, бір сыныпта оқитын бір салаға қарайды. Құрбыларымен салыстырғанда олар ойлаудың даму деңгейі бойынша ұқсас әлеуметтік тәртібі бойынша және сабақтағы үлгерімі бойынша. Мүмкін жағдайлар да кездеседі: мысалы салмақты қызға, мектепте жақсы үлгеретін, жақын досы тынымсыз, оқуға қызықпайтын еліктегіш болуы мүмкін. Қарама-қайшы мінез көбіне досынан өзінде жоқ жағымды мінезді іздейді.

Достық қатынаста жеткіншектер таңдамалы болып келеді. олардың қатынас ортасы жақын достарымен ғана шектелмейді, қайта ол басқа жасқа қарағанда кеңейе түседі. Балалардың осы кезде көп жақын достары болады және ең маңыздысы тұрақсыз топтар мен компаниялар пайда болады. Жеткіншек түсінісушілік арқылы ғана топтаспайды, сонымен қатар оқу, еліктеу тәсілдері, сонымен қатар жалпы қатынастар бос уақытты өткізу жері сер етеді. Жеткіншек топқа берері де, алары да топтың даму деңгейіне байланысты.

Отбасылық тәрбиенің аса таратылған стиліне тоқталсақ оның жеке дамуына жеткіншектің ата-аналарымен қатынасының ерекшеліктерін анықтайды.

Жеткіншек жастың ерекше жарқын кезеңінің бірі - жеке тұлғалы тұрақсыздық. Ол көбіне көңіл-күйдің жиі ауысуынан туады, жыныстық жетілу үрдісімен байланысты, ағзадағы физиологиялық қайта құрулар.

Бірақ жеке тұлғалы тұрақсыздық - эмоционалдық фоннан үлкен. Л.С.Выготский жазғандай жеткіншектің жеке тұлғасының үрдісінде ешқандай тұрақтылық нақты жылжымалы ештеңе жоқ.

Жеткіншектікке нақты тұрақсыздық тән. Кішкене оқушы және жеткіншек жаста Л.Колбергтің деректері бойынша конденционалды мораль дамиды, балада нақты танымдылық жоқ және моральдар нормасы ол үшін сыртқы болып қалады. Бұл нормаға, жеткіншектердің көпшілігінің тәртібі өздеріне маңызды адамдардың сенімдерін ақтағысы келеді, олармен жақсы қатынасты сақтау, олардың рахметін алу негізгі болып табылады. Көбіне жеткіншектер өздеріне референттік топтарды іздейді. Құрбылар мен жақын достарды қажет етеді. Автономды мораль және танымдық тәуелсіздік топта 16 жаста тек 10% болады.

Жеткіншек тұрақсыз өзін-өзі бағалау тән. Дәл тәртіп сияқты, өзін-өзі сезіну оларда көбіне сыртқы әсерлермен байланысты болады. Үзілісте басқа бала ерекше көзбен қарап қалса жеткіншек бұрынғысына қарағанда өзіне жақсы және қызықты болып көрінеді.

Жеткіншек барлығы сияқты болғысы келеді, ерекшеленуге тырысады, кез-келген тәсілмен ерекшелену; беделдікпен күреседі, жалпы қабылданған ережелермен, идеялармен кез-келген пірін үлгі етеді.

Қарсылық көбіне үйден қашуға әкеледі, қаңғып жүргенде кейбір жеткіншектер милициямен де ерегесу кездеседі. Өте қиын жағдайларды жеткіншектерде суицид іс-әрекетті болуы мүмкін - өлім туралы ой, сәйкес айтулар, қорқытулар, өзін-өзі өлтіру талпынысы. Суицид - танымдық таңдаулардың қорытындысы болады, көбіне өзінің мәселелерін шеше алмауынан болады. А.Е.Личко деректері бойынша жеткіншектердің 10% шыныменде өмірден кеткілері келеді, 90 % жағдайлары суицидалдық тәртіп -бұл «көмек айқайы».

Жеткіншектер онтогенездік өмірлік әлемнің күрделі және қиын жолымен дамуы көбіне қиындау болып келеді, олардың құрбыларымен қатынасы жай қалыптаспайды: өзіне қарағанда досқа деген талабы көбіне жоғары. Дәл осыған байланысты достарын жиі ауыстыруы. Жеткіншек топта олар көбіне лидерлікке талпынады, мұны көбіне құрбыларының алдында көрсетуге тырысады: күшін, мықтылығын, батырлығын, ақылдылығын және т.б. Ата-анамен қатынасы өткір даулы эмансепация реакциясына тән. Аса еліктеу эгоцентрикалық болып келеді. Мотивтер ішінде оқу мотивациясы статус мотивациясы және басқа өзіншілдік мотивация қалыптасады.

Нақты мотивациялық қатынас тән емес. Олар не қоғамда, не үлкендермен, құрбыларымен қатынаста, сабақта да, не еліктеуде де білінбейді. А.Е.Личко жазғандай даму жолы гедонистік ұстаулармен байланысты, мінездің тұрақсыздығына тән. Жоға-рыда айтылғандай тәртіптің әлеуметтік нормаларымен қалыптаспауымен мінезделеді. Өмірдің барлық саласының еркіндігіне, міндет пен қарызын орындау ерекшеліктері.

Онтогенездің қарастырылатын жолдарымен қатар өмірлік әлемнің түрлерімен жауап береді, бұрын белгіленген бойынша анықталады.

Жеткіншектік кезең - психологиялық өсудің, жыныстық жетілудің қиын кезеңі. Сана сезімінде айтарлықтай өзгерістер болады: есею сезімі пайда болады, өзін үлкен адам ретінде сезінеді, кішкене жеткіншек жастың жаңа пайда болған орталығы болады. Үлкен болмаса да өзін үлкен сезініп, тұрақты арманы пайда болады. Өзінің жаңа құқықтарын талап етіп, жеткіншек өзі өмірінің көп саласын ата-аналар қамқорынан қорғайды және олармен жиі жанжалға барады. Эмансипацияға талпыныспен қатар жеткіншекке өз құрбыларымен қатынас қатты қажет.

Л.С.Выготскийдің ойы бойынша «Жеткіншектің жеке құрылымында нақты, соңғы, қозғалмайтын ештеңе жоқ». Жеке тұлғалық тұрақсыздық қарсы арман мен қылықтарын тудырады: топта ерекшеленіп, құрбыларына ұқсағысы келеді, сыйласымдыққа ие болғылары келеді, сенімді болуды талап етеді және достарын жиі ауыстырады. Интенсивтік интеллектуалды дамудың негізінде өзіне талдау жазу пайда болады, ең алғаш өзін-өзі тәрбиелеген болады. Жасөспірімде әртүрлі бейнедер қалыптасады, «Мен» алғаш өзгереді, сыртқы әсерді қалыптастырады. Жеткіншекте соңғы кезеңде бір жалпы болып қалыптасады. «Мен концепция» ерте жаста пайда болған, барлық кезеңнің жаңа орталығы деп есептеуге болады.

Рефлексияның тұлғалық дамуы ойлаудың жаңа кезеңі мотивацияның дамуындағы жаңа кезең.

Жеткіншектің тұлғасына деген сыйластық оған сіздің керектіңізді тудырады. Өкінішке орай мұны кейбір ата-аналар былай деп түсінеді: материалды қамтамасыз ету, білім беру, жамандықтан қорғау. Бірақ керек болу - бұл дегеніміз сіздің онымен бірге оның қалпымен күдігін бөлісу, қуанышы мен қайғысын бөлісу деген ұғым. Оны алаңдататын сұрақтар жауабын сіздер алатындай қылып істеңіз, ол сізге сенуі тиіс. Ал бұған сіз егер өз толғанысыңыз, қалпыңыз, қамқорлығыңызды ашық айта білсеңіз жете аласыз. Ашықтық, сенімділік екі жақты болуы керек, сонда ғана сіз бен жеткіншек арасында түсінбеушілік қабырғасы құпия болмайды.

Американдық зерттеулерде көрсеткендей жеткіншектік кезеңдерде жақын достар ереже бойынша, құрбылар, яғни бір жынысты құрбылар бір сыныпта оқиды, бір ортаға ғана жатады. Бір-бірімен салыстырғанда олар ақылдарының даму деңгейімен, әлеуметтік мінез-құлқымен, оқудағы жетістіктерімен ұқсас келеді. Сондай-ақ мынандай да жағдайлар кездеседі. Мысал, мектепте оқуды жақсы оқитын қыздың досы, оқуға қызықпайтын шулы қыз болуы мүмкін. Осындай екі жақтың мінездің бір-біріне тартылуы мынамен түсіндіріледі. Жеткіншек досынан өзіне жетіспейтін әдемі қылықтар іздейді. Достық қатынастарда жеткіншектер таңдағыш келеді. Бірақ олардың қарым-қатынас аясы жақын достармен ғана шектелмейді, керісінше ол кеңейе түседі. Осы кезеңде жеткіншекте таныстар көбейеді, ең маңыздысы формальды емес топтар мен компаниялар қалыптасады.

Барлық ортақ тенденцияларға қарамай, жеткіншектің психологиялық жағдайы әртүрлі топта әр түрлі болуы мүмкін. Оған референтті топтың ие болуы маңызды, оны қабылдауға дайын кез-келген топқа кіруі жеткіліксіз. Кейде жеткіншек өз қатарластарының шулы компаниясында өзін жалғыз санайды. Сондай-ақ барлық жеткіншекті топтарға қабылдай бермейді, кейбіреулері бөлек болады. Мұндайларға тұйық, ашушаң, агрессивті, өзіне ерекше зейінді талап ететін топтың ортақ жетістіктері мен істерге немқұрайлы жеткіншектерді жатқызуға болады.

Физикалық және жыныстық дамуы жеткіншектің қарсы жыныс иесіне деген қызығушылығын тудырады және бір уақытта өз сырт келбетіне деген зейін бөлуін күшейтеді. Бірақ жеткіншек бұл проблеманы әлеуметтік те, психологиялық та түрде шешуге дайын емес. Жеткіншектің қылығын, осы ішкі туындаған қарама-қайшылығын шешуге үлкендер араласады. Бірақ шындығында үлкендер жеткіншекке көмек көрсетуге мүмкіндіктері аз. Әр жас ерекшелікке және әр балаға өзінің әлеуметтік ортасы мен өзара қатынас жүйесі сай болып келеді. Ол оның психикалық дамуының бағытын анықтайды.

Алайда жеткіншектің әлеуметтік жағдайда дамуының өзгерісін Л.И.Божович былай көрсетеді - ол осы кезеңде оқушылар ұжымының орындайтын ролінде тұр дейді. Мысалы: оқушылар пионерге, комсомолға өту арқылы қоғамдық пайдалы іс-әрекеттердің әр түріне қосылады. Ал ол оның әлеуметтік аймақтағы қарым-қатынасын кеңейтеді. Тұлғалық сапалық, қылықтарының қалыптасуына әсер етеді. Бірақта жеткіншек үшін оқу іс-әрекеттің негізгі түрі болғанымен, негізгі психикадағы жаңа біліктілер қоғамдық пайдалы іс-әрекеттермен байланысты. Бұл осы қоғамдағы пайдалы іс-әрекеттер жоғары деңгейден жас кезеңінің қажеттіліктерін доминантты қанағаттандыратындылығы мен шарттылығы.

Аталған қажеттіліктерді қанағаттандыра келе, жеткіншек мінез-құлық ережелерін, қоғам моралін меңгереді. Осы қоғамдық пайдалы іс-әрекеттермен жеткіншектің азамат ретінде тәрбиелеу резервімен байланысты. Бірақта бұл іс-әрекет өзінің функцияларын арнайы шарттарда ғана орындайды.

Психологиялық, педагогикалық зерттеулерде педагог пен жеткіншектер арасындағы қарым-қатынас мәселесі басты орын алады. Бұл қарым-қатынасты анықтауда арнайы «педагогикалық қарым-қатынас» деген ұғым қолданылады. Педагогикалық қарым-қатынас А.А. Бодалев, В.А. Кан-Калик, Я.Л. Коломинский, В.А. Петровский, А.А. Леонтьев т.б. еңбектерінде мазмұны, формалары, тәсілдері бойынша сипатталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Леонгард К. Акцентуированные личности / пер. В. М. Лещинская. — Ростов-н/Д.: Феникс, 2000. — 541 с.
2. Личко А. Е. Акцентуации характера как концепция в психиатрии и медицинской психологии // Обзорение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. — 1993. — № 1. — С. 5-17.
3. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков: патохарактерологический диагностический опросник для подростков (ПДО). — СПб.: Речь, 2013. — 251 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.; Харьков; Минск; М.: Питер, 2000. — 712 с.
5. Гиппенрейтер Ю. Б., Романова В. Я. Темперамент, характер, личность: проблемы и решения / Психология индивидуальных различий. - 3-е изд., испр. и доп. — М., 2008. — С. 331-354.
6. Бадиев И. В. К проблеме определения характера // Вестник НГУ. Сер. Психология. — 2011. — Т. 5, вып. 1. — С. 109-111.

References:

1. Leonhard K. Accentuated personality / per. V. M. Leshchinskaya. - Rostov-n / D .: Phoenix, 2000. - 541 s.
2. Lichko AE Character accentuations as a concept in psychiatry and medical psychology // Review of psychiatry and medical psychology. V. M. Bekhterev. - 1993. - No. 1. - S. 5-17.
3. Lichko AE Psychopathies and character accentuations in adolescents: pathocharacterological diagnostic questionnaire for adolescents (PDO). - SPb .: Rech, 2013. - 251 p.
4. Rubinstein S. L. Fundamentals of General Psychology. - SPb .; Kharkov; Minsk; M .: Peter, 2000. - 712 p.
5. Gippenreiter Yu. B., Romanova V. Ya. Temperament, character, personality: problems and solutions / Psychology of individual differences. - 3rd ed., Rev. and add. - M., 2008. - S. 331-354.
6. Badiiev IV On the problem of character determination // Vestnik NSU. Ser. Psychology. - 2011. - T. 5, no. 1. - S. 109-111.

МРНТИ: 159.99

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАР ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Хушкельдиева С.Б.,
Психология магистрі, «Кайнар» колледжі

***Аннотация.** Бүгінгі таңда дарынды балаларды анықтап, дамуына олардың потенциалды мүмкіндіктерін жүзеге асуына әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық міндеттер болып табылады. Дарынды балалар – бұл, әрине құндылық. Осыған байланысты теория мен практикада дарындылық феноменін, дарынды балалардың мәселелерін зерттеу қызығушылығы тез артып отыр. Дарындылық феноменін зерттеу қызығушылығы сонау ежелгі ғасырларда жатыр. Халық даналығындағы – мақал-мәтелдер жинағы, ұлы адамдардың ойлары бар әдебиеттеріне сүйенсек, таланттылық, данышпандылық деген ұғымдарға түрлі кезеңдерде де көңіл бөлген. Философтар, жазушылар, суретшілер, музыканттар, психологтар, педагогтар, дәрігерлер және тағы басқалар өз жұмысының ақиқатын іздеуге жұмсады, өйткені қабілеттерге көңіл аудару – қоғамдық және ғылыми таным объектісі болып табылады.*

***Түйін сөздер:** дарын, дарынды балалар, теориялар, феномен, дарындылық психологиясы, кезеңдері.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ

Хушкельдиева С.Б.,
Магистр психологии, колледж «Кайнар»

***Аннотация.** Сегодня социальные, педагогические и психологические задачи заключаются в выявлении и развитии одаренных детей и реализации их потенциала. Одаренные дети, конечно, ценны. В связи с этим растет интерес к теории и практике изучения феномена таланта, проблем одаренных детей. Интерес к изучению феномена таланта восходит к глубокой древности. Согласно народной мудрости - сборнику пословиц, литературных размышлений великих людей, понятиям таланта и мудрости уделялось внимание в разное время. Философы, писатели, художники, музыканты, психологи, педагоги, врачи и другие стремились найти истину своей работы, потому что акцент на способностях является объектом социальных и научных знаний.*

***Ключевые слова:** талант, одаренные дети, теории, феномен, психология таланта, этапы.*

THEORETICAL PROBLEMS OF DEVELOPED CHILDREN'S DEVELOPMENT

Khushkeldieva S.B.,
Master of Psychology, «Kainar» College

***Annotation.** Today, the social, pedagogical and psychological tasks are to identify and develop talented children and realize their potential. Gifted children are, of course, valuable. In this regard, there is a growing interest in the theory and practice of studying the phenomenon of talent, the problems of gifted children. The interest in the study of the phenomenon of talent dates back to ancient times. According to the folk wisdom - a collection of proverbs, the literature of the thoughts of great people, the concepts of talent and wisdom were paid attention at different times. Philosophers, writers, artists, musicians, psychologists, educators, doctors and others have sought to find the truth of their work, because the focus on abilities is the object of social and scientific knowledge.*

Keywords: *talent, gifted children, theories, phenomenon, psychology of talent, stages.*

Дарынды деген кім? Бұл терминнің ұғымы қандай? Дарындылықтың қандай түрлері бар? Дарынды балалардың өз құрбыларымен, ата-аналарымен, ұстаздарымен, айналасындағылармен қарым-қатынасының психологиялық ерекшеліктері қандай? деген сұрақтарға жауапты осы жұмыс барысында тоқталуға тырысамыз. Бұл жұмыстарды зерттеу үшін біз әрине, осы мәселелердің даму тарихына тоқталғанды жөн көрдік. Ежелде, тарихқа көңіл бөлсек, болашақта қате жібермеуге тырыса келе, дарынды балалардың тәрбиесіндегі теория мен практиканы даму мен жетілдіруі “талант”, “данышпан”, “дарынды”, “дарынды балалар”, “интеллект”, “шығармашылық”, “қабілеттер”, “қызығушылықтар” және т.б. осы ғылыми жұмыстарда қарастырылады. Жалпы дарындылықты зерттеу тарихын бірнеше кезеңдерге бөлуге болады.

Бастапқы кезең – дарындылықты зерттеу бастамасы басқа ғылым салалары сияқты философия қойнауында жатқан. Алғаш философияда “талант”, “данышпан” деген ұғымдар кеңінен қолдана бастады. Ертеде, ұлы адам, данышпан – құдайдың берген бақытты адамы болып есептелген. Философиялық және энциклопедия сөздіктерінде “талант” деген сөздің екі ұғымын байқауға болады: 1) талант- жоғарғы қабілеттер, белгілі бір салада қол жеткізген дарындылықтың жоғарғы сатысы, ал 2) талант (гректің *talanton*, - таразы немесе салмақ) делінген. Ежелгі Гректе, Египет, Вавилон, Персаның ең ірі салмақты және ақшалы-есептік бірлігі болып табылады. Тарихи жағдайда екінші мағынасына қызығушылық тудырады, яғни талант – Ежелгі гректердің құрылуына байланысты мәдениеттің антикалық түріндегі ұғым. Осыдан талант сол кезеңде адамның құндылығы ретінде анықталған, оның нағыз өлшемі болып табылған. Антика кезеңінде адамның таланты ұғымы біруақытта данышпан және пері деген ұғымдармен байланысты болған, данышпан (латын сөзінен аударғанда “*genius*” - жан) ұстаз, әулие, қорғаушы деген сөзінен шыққан [1].

Шынында да адам даму тарихында “жақсы данышпан” туралы мысалдармен қатар “қатыгез данышпандар” өздерінің жоғары ақыл-ой мүмкіндіктерін саяси шешімдерде тиімді пайдалану арқасында көптеген адамдардың өліміне әкеліп соқтырды. Оларға: Нерон, Иван Грозный, А.Гитлер, В.И.Сталин және т.б. жатқызуға болады.

Ежелдің ұлы философтары Аристотель, Гераклит, Гиппократ, Демокрит, Пифагор, Платон, Сократ сонымен қатар А.Баумгартен, И.Кант және т.б. адамдар арасындағы жеке айырмашылықтарды жақсы түсінді және де бұл айырмашылықтар жас кезде жиі көрінеді, сондықтан да олардың еңбектері көптеген қызықты фактілерден, бақылаулардан тұрады. Дегенмен, қабілеттердің ерте диагностикасы мен дифференсация мәселесі сол кезде талап етілмегендіктен философтарға данышпандылық табиғатын зерттеу, бұл шығармашылықтың жалпы философиялық мәселесі ретінде қажет болды. Платон былай деген: “... ақын білім мен өнерден емес, құдайдың алдын ала анықтауы және төзімділік сапасынан тудырады” [2]. Осы ойды Демокрит те қолдаған.

Ұлы ойшыл И.Кант “данышпан деп – дарындылықтың ең жоғарғы сатысы, ол тек өнерде ғана ғана мүмкін “деген. Бұл оймен келіспегендер де болды. Неміс психологі Фреберс “данышпандылықты еріктің жігерлігі, сезімнің нәзіктігі құрамайды, данышпанның негізі - ой “ [3]. Осының салдарынан ежелгі ойшылдар интуитивті түрде дарындылықтың негізінде ой еңбегі жатыр екендігін сезген.

И.Канттың ойы бойынша “данышпан – оқуға деген қажеттілігі жоқ адам, ол өз бетінше жолын табады және жоғарыға өз білім ақиқатымен, әсемдігімен баратын адам, ал талант – ол үлкен еңбек, еңбек, еңбек ”[4].

Бірте, бірте “талант” ұғымы белгілі бір салада қабілеттінің жоғарғы сатысы ретінде мағынаға ие, бұл жерде “қабілеттер” дегенде индивидуалды – психологиялық ерекшеліктер, қасиеттер (психикалық қасиеттер: ойлау, ес, қиял және тр.б.), бір немесе бірнеше салада орындалу жағдайының жетістігі болып табылады. Ал данышпандылық

талантқа қатынасы бойынша жоғары сатыда орын алады, ғылым немесе өнердегі эпохалық жетістігі арқылы айқындалады [5].

Дарындылықты, данышпандылықты зерттеудің келесі кезеңі – қайта жаңару (XIV-XVI ғ.). Бұл кезеңдерде адамдардың түсінігінде суретші ғылым мен қатар, өнерде де хабары болу керек деген. Скульптор да, музыкант та, композитор да басқа мамандардың өкілдері сияқты өзінің жұмысымен қатар грамматикамен де, риторикамен және де басқа көптеген ғылым салаларымен айналыса алатын болу керек болған [6]. Бұл кезеңде жалпы ғылымға, мәдениетке, өнерге ұмтылу кезеңі болды. Француз философы Д.Дидро данышпандылық табиғаттан берілген, оның жүзеге асуы қоғамға байланысты; білімге байланысты деген. Бұл “алтын” кезеңнің Орталық Европа мен Батыстағы ғылым мен өнер даму тарыхында Ф.Бэкон, Т.Кампонелла, Т.Мар, Ф.Рабле, Ч.Уарте және т.б. үлестерін қоса келе, данышпандылық творчестволық индивидуалды ретінде, адам өзінің ішкі мүмкіндіктерін мақсатты бағытталғандығын белсендіре (оған қиял, ес, интуиция және т.б.) осының нәтижесінде бұрын сонды ашылмаған дүниелерді сапалы жаңалықтар ашуға көмектесті. Қайта жаңару кезеңінде дарындылық мәселесін терең философиялық-психологиялық ұғынудың ең алғаш талпынысын испандық дәрігер Ч.Уартенің зерттеулері болды. Оның зерттеулері ең алғашқы бола отырып, антропологиялық ғылым бағытында “дифференциалды психология” ретінде қарастыра, осы мәселені Ч.Уарте төмендегідей негізгі сұрақтарды қойды:

- адамның бір ғылымға қабілетті және басқасына қабілетсіздігін табиғат қандай қасиеттерге ие;

- адамдарда қандай дарындылық түрлері бар;
- әр дарынға қандай ғылым мен өнер сәйкес келеді;
- дарындыны қандай белгілер арқылы білуге болады деген [7].

Интеллект, ес, қиял, негізгі қабілеттер деп белгілеп, Ч.Уарте ғылым мен өнердің әр түрлі саласында медицина, заң, мемлекетті басқару және т.б., оларға дарындылық сәйкес келетін жоғары көрсеткіші 3 қабілеттердің қайсысын олар талап ететіндігінде. Ч.Уарте “олардың араласу негізгі шырындарының ” пропорциясымен осы қабілеттердің әрқайсысын “мидың темпераментімен” түсіндірді. Ч.Уарте таланттың табиғатынан маңыздылығын көрсете келе, оқыту мен тәрбиенің көмегінің әсері мол екенін айта келе, таланттың жеке және жас ерекшеліктеріне көңіл бөліну керектігі жайлы анықтады.

Дарындылықты зерттеудің үшінші кезеңі XVII ғ. ғылымның жекеленуінде, яғни философиялық білімнен педагогика мен психологияның бөлек шығуында, осыған орай адамның психикасы және қабілеттері жеке зерттеу жұмыстарының жолының ашылуында. Осылай келе, данышпандылық құдай мен әлемнің қатынасына, одан әрі биологиялық (тұқымқуалаушылық) және әлеуметтік (орта) ауысуы дарындылықты дамыту теориялық негізде ағартушылық кезеңі XVIII- XIX ғасырлар ортасында орнын тапты. Ағартушылық кезеңдерінде ұлы педагог ойшылдарының Я.А.Коменский, Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо, Д.Дидро, К.А.Гельвеции, И.Гербарт, Г.Песталоцци, А.Дистерверг және т.б., баланың дарындылығы мен қабілетінің дамуы сұрақтарына жауап іздеген еңбектері, осы бағыттағы педагогикалық теория мен практикаға үлестерін қосты.

“Дарындылық” ұғымы “дар” сөзінен шыққан құдай берген, бұндай ұғым ағылшын тілінде де кездеседі. Онда “дарындылық” - (giftedness), “дар”сөзі gift. Мысалы: Джон Локк “Адамның ақыл – ой тәжірибесі ” деген философиялық еңбегінде адам табиғатының негізгі ережелерін төмендегідей қарастырды:

- туа біткен идея болмайды, тану процесі тәжірибеден туады және тәжірибе негізінде жүзеге асады;

- адамның ақылы бастапқыда “таза тақтай ” тәріздес келеді (“tabula rasa”);
- сезімде еш нәрсе болмаса, ақылда да еш нәрсе болмайды [8].

Джон Локк баланың туа біткен қасиеттері болмайды десе де, баланың жеке ерекшеліктерін зерттеу керектігі жайлы көрсеткен. Ал, Адольф Дистерверг өзінің педагогикалық теориясында табиғи сәйкестілігі принципін сүйене келе, сонымен қатар

Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, Г.Песталоцци, И.Гербарт және т.б. мәденисәйкестілік принциптерін қолдай келе, тәрбие тек қана баланың табиғатынан емес, сол ел мен уақыттың мәдениетінің деңгейіне де санасуы керек деген. Бұл дегеніміз – А.Дистервергтің ойы бойынша қоғамдық ортаның маңыздылығы баланың таланты мен қабілеттерінің қалыптасуына әсерін тигізеді. Талант пен дарындылықтың көрсеткіші ретінде айналадағы ортаның маңыздылығы өте зор екендігі жайлы К.А.Гелвеций мен Д.Дидро еңбектерінде көрсетілген. Гельвеций өзінің “Ақыл жайлы” трактатында, талант және оның жоғарғы формасы – дарындылық тектілікке жатпайды: адамның оқуы мен тәрбиесінен, ол өмірдегі қоғамнан анықталады [9]

Осы кезеңде дарындылық мәселесінің ғылыми көрінісінің дамуына зор үлес қосқан неміс классикалық философияның негізін қалаушылар А.Баумгартен, Г.Гегель, И.Кант және т.б. айта кеткен жөн.

Оқушының жеке қабілетінің дамуына, тәрбиесіне ұлы орыс демократтары В.Г.Белинский, А.И.Герцен, Н.А.Добролюбов, Н.Г.Чернышевский және т.б. үлес қосқан. ХІХ ғасырдың бірінші жартысында ұлы педагогтар Д.К.Ушинский, Л.Н.Толстой, Н.Пирогова, К.А.Вентцель және т.б. адам табиғатының қоғамдық үлесі осы ресей педагогтары да жалғастырды. Осы ағартушылық кезеңдерде негізгі практикалық идея адамды қалыптастыруда тәрбие мен ортаның жағдайының ролі маңыздылығында болды.

Дарынды балалардың дамуы биологиялық және әлеуметтік қатынасының осы ізденулері арқасында “Дарындының таланты, оның заңдары мен салдары” (1869) белгілі кітабы жарыққа шығуына әкеліп соқты, авторы ағылшын психологі Фрэнсис Гальтон болды. Ф.Гальтон атымен дарындылықтың феномені ғылыми зерттеулерімен жаңа төртінші кезеңі байланысты болды. Дарындылық, талант, қабілеттер мәселесін зерттеуді, эмпирикалық амалдың негізін қалаушысы Ф.Гальтон болған. “Тест” деген ұғымды ағылшын тілінен аударғанда test- сынақ, адамның түрлі сенсорлық қабілеттерін өлшеу үшін психодиагностикалық әдістер мен құралдарды ойлап тапты. Ф.Гальтонның еңбегінің арқасында дарынды- бұл жоғарғы мән емес, фактілердің жиынтығы, яғни ғылыми эксперименталды зерттеулер, болжамдар және мақсатты бағытталған жұмыстарды дамытуға болады. Ф.Гальтонның еңбегінен кейін қабілеттің психологиялық негізі ғылыми саласы ретінде мәселелер мен әдістемелік амалдарды көрсетілді, оларға мыналар жатады:

- қабілеттің дамуы және олардың детерминанттары. Қабілеттер детерминациясының негізгі звеносы орта мен мұрагерлік қатынасы болып табылады;
- қабілеттердің жалпы және арнайы өзара байланысы;
- индивидуалды психикалық қасиеттерін өлшем әдістері, яғни қабілеттерді өлшеу әдістері құрылуы;
- іс-әрекеттер және қабілеттер [10].

Ф.Гальтонмен біруақытта орыс физиологі И.М.Сеченов адамның творчестволық қабілетіне әлеуметтік жағдай мен тәрбиенің әсері өте жоғары болуы керектігі жайлы айта келе, “психологиялық мінездің мазмұнының көпшілігінде 999/1000 тәрбиеге, тек 1/1000 индивидуалдыққа байланысты” болады деген [11].

Келесі дарындылықты зерттеу тарихының бесінші кезеңі эксперименталды психологияның қарқынды дамуына байлаысты болды. Дарындылықты анықтауда түрлі тестер құрылуының жолдарын аша келе дарындылықты бір бағытта зерттеу, ең бастысы интеллект болды. Оларды зерттегендер: А.Ф.Лазурский, Н.Д.Левитов, Г.И.Россолимо, В.Штерн, В.М.Экземплярский және т.б. Бұл кезең ХІХ ғасырдың бірінші жартысында дарындылықты даму жолдары дарындылықтың интеллектуалды идеясының өңделуінен шыққандығы. Ақыл-ой дарындылығы мәселесін шешуде сол уақыттағы білім саласында 1911 жылы Дрезден қаласында алғашқы неміс конгресі ұйымдастырылды, сонымен қоса, осы бағыттағы педагогикалық реформалар міндеттері қарастырылды. Осы реформалар салдарынан мектептегі сыныптарды балалардың психологиялық қабілеттеріне байланысты: дарынды балалардың ортадан төмен интеллетуалды деңгейлері; орта деңгейлі (IQ =100); түрлі мамандардың әр түрлі дәрежеге байланысты топтастырылды [12].

“Интеллект” ұғымы тестология кезінен бастап, көптеген психологтардың қолдануы бойынша “дарындылық” сөзі “ақыл-ой дарындылығы” синонимі ретінде қолданылды. Интеллект тестін дарындылық тесті деп атады, ал интеллект коэффициентін IQ – дарындылықтың ақыл-ой көрсеткіші дейді. Ресей психологі Н.С.Лейтестің ойы бойынша: “Бұл шындық: интеллект деп адамның ақыл-ой мүмкіндігінің ядросы, танымдық сфераның мінездемесі ретінде деген”[13].

Келесі алтыншы кезеңде қарастырылған құбылыстың көрінісінің дамуы болып ақыл-ой қабілетінің бағалауының факторлық амалын ағылшын психологі Чарльз Спирменнің еңбегінде көруге болады. Келесі интеллектінің факторлық талдау дәстүрін зертеулерін жалғастырушылары Г.Айзенк, С.Барт, Ф.Вернан, Д.Векслер, Г.Гарднер, Дж. Гилфорд, Т.Келли, Р.Б.Кеттел, Р.Стернберг, Л.Терстоун және т.б.

Жаңа бағыт жетінші кезеңде дарындылықтың идеясын дамуы – интегративті (тұтастылық) амалы, индивид әрекетінің өнімділігіне байланысты. Бұл мәселеге көңіл бөлгендер: Э.Клапаред, Э.Мейман, Г.Ревеш, Г.И.Россолимо, Д.Фреберс, В.Штерн, Х.Эбингауз, В.М.Экземплярский және т.б. болды. Неміс психологі В.Штерн тұлғаның тұтастылық принципін алғаш психологиялық теориясын бастаған. Дарындылық адамның жалпы психикалық күш құрамына енетін, ерекше қабілет ретінде бағаланды. Сондықтан, дарындылықты басқа психикалық функциялардың тек қана интеллект саласымен емес, ес, қиял, қабылдау сезімдерімен тығыз байланыстығын көрсетті [14]. Осы бағытты Э.Клапаред, Ф.Масселон, Х.Эбингауз және т.б. (зейін, ес, продуктивті ойлау) ұстады. В.Штерн индивидуумның эмоционалды және ерік қасиеттерін де белгіледі. Осы позицияның негізінде В.Штерн “ақыл-ой дарындылығы” – тұрмыс жағдай мен жалпы қабілеттердің жаңа міндеттерге бейімделуі деген [15].

Ал, неміс психологі және педагогы Э.Мейман дарындылықтың практикалық сұрақтарын зерттей келе, оқу мен тәрбиенің дарындылық дамуына әсері бар және қатынасы еңбекке қабілеттілігі мен табысқа жету арқылы мынандай тұжырымға келеді, “дарындылық – интелегенттіліктің өзара әрекетінің жоғарғы көрінісі, өзіндік дамуы мен ойлау, қиял, еріктің тұрақтылығын құрайды.” Сонымен қатар “талант”және “данышпан” ұғымын дарындылықтың дәрежесіне қосқан [16].

Батыста XIX ғасыр аяғында, Ресейде XX ғасыр басының педагогикалық ғылымы дарындылықты зерттеуде интегративті амалының идеясын дамуы- жаңа педология саласы, яғни бала ғылымы, баланың тұлғасын кешенді зерттеу болды. Адамды зерттейтін басқа ғылымдар философия, психология, анатомия, физиология, педиатрия, лингвистика, биология және т.б. әсер ететін факторларымен байланысты. Осы педологияның арқасында дарынды балаларды зерттеудің сол уақыттағы амалдары өзгертті. Осы саланы жалғастырып, дамытқандарға мыналарды жатқызуға болады: М.Я.Басов, В.М.Бехтеров, П.П.Блонский, Г.И.Россолимо, Л.С.Выготский, В.М.Экземплярский болды.

Ресейде дарындылық саласын зерттеушілердің алғашқысы болып Г.И.Россолимо бастаған, ол бала тұлғасының құрылымын салыстырмалы амал идеясын дамытты. Ол “профилдің индивидуалды әдістері” негізінде оқушының барлық ішкі дүниесін мінездеді. Автор Ломоносов қоғамындағы крестьян жанұясының дарынды балаларын топтай келе, зерттеу жұмысын жүргізген. Алғаш Ресейде тестер жүйесін құрған да осы Г.И.Россолимо болды. Автор көрсеткен интеллектуалды дарындылық диагностикалар жүйесін зерттеуін 5 функциялар негізінде : ойлау, зейін, ерік, зеректілік; 11 негізгі процестерден құралатын есте сақтау: ойлау - ұғынуда,комбинаторлық қабілеттер, бақылағыштық; зейін - тұрақтылық пен көлемі; ерік – автоматизмдікке қарсылыстық пен иланушылыққа; зеректілік – білу дәрежесіне және елестетуге; еске сақтау – суреттер мен заттар, фигураларды көру арқылы елестеу, тіл мен санның элементтерін жатқызды [17].

Ал басқа Ресей психологі В.М.Экземплярский, Э.Мейман мен В.Штернмен келісе, дарындылықты анықтаудың үлкен маңыздылығы білімнің көрсеткіші мен олардың динамикасы деп көрсетті [18]. Э.Мейманнан айырмашылығы оқыту құрылымында интеллектуалдық қасиетінен бөлек, бала өмірінің психикалық эмоционалды жағдайымен

бірге ерікті де қосты. Дарынды балаларды анықтау үшін диагностикалық әдістердің жинағымен бірге, В.М.Экземплярский дарындылыққа байланысты мектептер құрып және оқытудың арнайы бағдарламаларын шығару тапсырыстары енді [19]. Сонымен қатар Н.Д.Левитованың дарындылыққа типологиялық амал түрінде көңіл бөлген еңбектерін айта кеткен жөн. Н.Д.Левитованың негізгі еңбегі, ол “дарындылық” ұғымын кеңейте келе, “арнайы таланттар”, “техникалық, комерциялық, ғылыми-академиялық, суретшілік, әлеуметтік (саяси қайраткерлер, педагогтар және т.б.)” деп көрсетті [20].

Шет елдерде ХХ ғасырдың 50-ші жылдары ортасында талант пен дарындылықтың психологиялық зерттеулері қарқынды дами бастады. Оңтүстік Калифорния университетінің маңындағы тұлғаны зерттеу институты ұйымдастыруымен (1949), Дж.Гилфорд, П.Торренс, Ф.Баррон, К.Тейлор және т.б. ғалымдар тобымен қатар, Мак Коннен жетекшелігімен теориялық зерттеулердің индивидуалды айырмашылық бірлестіктерінің жобалары жүзеге асыра отырып, оқытудың дифференциалды аймағында практикалық жұмыстардың оқу бағдарламаларын құрды.

Осы зерттеулердің арқасында «дарындылық» деген түсінік кеңінен қолданылып, адам іс-әрекетінің әлеуметтіе саласында үздік жетістікке жететін қабілеті ретінде қарастырылды.

50-60 жылдары дарындылық зерттеулерінің дамуының сегізінші жаңа кезеңінде көптеген ғалымдар дарындылықтың көрсеткіші деп тек қана IQ болып есептелмейді деді. Тұлғаның басқа да қасиеттері, жаңа ерекше идеяларды тауып, проблемалық әдістерді шешу әдістері мен жаңа дәстүрлі емес стратегияларын тауып, сонымен қатар творчестволық (“креативтілік”) осының салдарынан креативтілік ұғымы “интеллект” ұғымын ығыстыра бастады. Осыдан келе, дарындылықтың “интеллектуалды” және “творчестволық” ұғымдарымен қоса, бірауқытта олардың интерграциясының әрекеті жаңа әдістемелік негізде көрсетті. Осы бағытта зерттеулер жүргізгендер:

Дж.Гилфорд, В.Лоуэнфельд, Ф.Монкс, Дж.Рензулли, А.Танненбаум, П.Торренс, Э.Фрамм, К.Хеллер болды.

70-90 жылдар осы мәселелердің теория мен практикасының дамуының тоғызыншы маңызды кезеңі болып есептеледі. 1972 жылы АҚШ-та мемлекеттік білім беру конгресінің баяндамасында, мамандардың бағалаулары бойынша дарынды оқушылар әр салада жоғары жетістіктерге жеткен мүмкіндіктері арқылы, мынадай қабілеттер көрінеді:

- жалпы интеллектуалды қабілеттері;
- нақты академиялық қабілеттер;
- өнімді және шығармашылық қабілеттер;
- лидерлік қабілеттер;
- орындаушылық және көркем-өнер қабілеттері;
- психомотрлық қабілеттер жатады [21].

Дарынды балалардың мәселелерін зерттеу тарихының маңызды кезеңі, 1988 жылы Францияның Туре қаласында «Евроталант» қоғамдастығының құрылуы болды. Қазіргі кезде Евроталантқа 30 қоғамдастық және европа елдерінде 22 елдің өкілдері кіреді. Бұл комитет интеллектуалды дамыған, талантты және дарынды балалардың құрылуынан пайда болған европалық елдердің білім жүйесіндегі реформаларын талдай отырып, оның мақсаты аса дарынды балалардың спецификалық қажеттіліктерін бейімдеу болып табылады.

Сонымен қатар осы бағыттағы психологиялық зерттеулердің дамуы өркендеудеді, ал 1994 жылдан бері қоғамдастықтың өкілдіктері Ресейде де қызмет істейді.

Ал, 70-90 жылдары дарындылықтың түрлері жеке қарала бастады. Бұл интеллектуалдық және шығармашылық дарындылықтың жаңа концепцияларымен қоса, дарынды балалардың мақсаттылық жұмысының ұйымдастыру мәселелерін белсендіреді.

ХХ ғасырдың 90-шы жылдары ғылым жүйесінде өзінің ресми түрде орнын таба отырып, дарындылықты зерттеу қайта жандану кезеңі деп атауға болады.

Ресей психологі В.М.Экземплярский (Э.Мейман, В.Штернмен келісе) дарындылықты табудың үлкен мағынасы – оқудың көрсеткіштері және оның динамикасында болып табылады деген. Бүгінгі таңда Ресейде көптеген ғалымдардың (Л.А.Венгер, Ю.З.Гильбух, Э.А.Голубева, А.В.Заппорожец, В.А.Крутецкий, Н.С.Лейтес, А.М.Матюшкин, А.И.Савенков, В.С.Юркевич және т.б.) дарындылық мәселелері үлкен қызығушылық таныта отырып, олардың негізгі зерттеу пәні – дарындылық болды.

Ал біздің Қазақстан республикасында ертеректе арнайы дарындылық мәселелерімен айналыспаса да, әл-Фараби, Ы.Алтынсарин, Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, С.Торайғыров, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов және т.б. көрнекті қайраткерлердің еңбектерінде дарындылық және жеке қабілеттер жайлы ой қозғаған. Мысал ретінде Әбу Насыр әл – Фараби өзінің трактатында оқумен тәрбие мәселелерін қарастыра келе, адам қабілеттеріне көңіл аудара отырып, жақсы оқу мақсатында әр түрлі тәсілдерді қолдану керектігі жайлы айтып кеткен.

Абай Құнанбаев болса «адамның бір қасиеті туа пайда болса, қалғандары еңбектің нәтижесінде пайда болады» деген.

Дарындылық идеясының жүзеге асыру мәселелері Қазақстан Республикасында 1996 жылы оқу-тәрбие жүйесінде маңызды оқиғаға ие болды. Қазақстан Республикасы Президенті Н.А.Назарбаевтың тапсырысын жүзеге асыру мақсатында «Дарынды балаларды мемлекеттік қолдау және мектептердің дамуы туралы» 1996 жылы 24 мамырда арнайы мектептер, лицейлер, гимназиялар аса талантты балаларды оқытумен айналыса бастады. Дарынды балалардың жұмыс жүйесін іске асыруға арналған, жас таланттарды қолдау және ізденіс ретінде «Дарын» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бұл бағдарламаның мақсаты:

- Жастардың және дарынды балалардың оқуымен тәрбиесінің негізгі ізденіс стратегиясын анықтау;
- Қазақстан Республикасының интеллектуалды потенциалдарын дамуын біртұтас және бірыңғай етіп қалыптастыру;
- Талантты жастардың мәдени-әлеуметіне қалыптасуына көмек беру болып табылады.

Дарындылық құрылымының көптеген шығарылған интегративті тұжырымдамасының арасынан әйгілі американдық ғалым Дж.Рензуллидің үш шеңберлі моделі өте танымал болып есептеледі. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, дарындылықтың дамуы үш құбылыстың өзара әрекеттестігінің негізінде «тең серіктестіктер » бола отырып, 1) интеллектінің ортадан жоғары деңгейі; 2) креативті; 3) мотивацияның тұрақтылығы жатады.

Дж.Рензуллидің практикалық маңызы бар қосқан үлесі, ол «дарындылық» терминін «потенциал» терминіне өзгертуінде болды. Өйткені оның моделі универсалды, оны дарынды балалардың оқу-тәрбие жүйесінде жүргізу мүмкіндігімен қоса, барлық балаларға да қолдануға болады. Бұл тұжырымдама бүгінге дейін өте танымал және қолданбалы бағдарламаларды өңдеуде пайдаланылады.

Дж.Рензуллидің моделінің дамуы одан әрі Ф.Монксаның еңбектерінде бақылауға болады, ол-әлеуметтік орта (жанұя, мектеп, құрбылар) деген тағы бір фактормен толықтырды. Жоғарыдағы теориялық қорытындыларға сүйене отырып, дарындылыққа мынадай анықтама беруге болады: «дарындылық – тұлғалық-интегралды құрылу бола отырып, шығармашылық потенциалды және жоғары деңгейлі интеллектуалды деп сипаттала, бір немесе бірнеше салалардың іс-әрекетінде ерекше жетістікке жетуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оның мағынасын ашу және дамуының жетістігі жас ерекшелігін, арнайы жағдайын және әлеуметтік айналасын (оқу, жанұя, тұлғааралық қатынас, әлеуметтік-мәдени ортасына және т.б.) есепке алусыз мүмкін емес.

Ал талантқа келетін болсақ, талант дегеніміз- дарындылықтың жоғарғы деңгейі, жоғары жетілгендігі және қоғамдық маңыздылығы, түп нұсқалық айырмашылығы және жаңалығымен ерекшеленуі, іс-әрекеттің өнімін алуға мүмкіндік береді.

Данышпандылық – дарындылықтың жоғарғы сатысы, қандай да бір салада болсын принципіалді жылжуды іске асыру мүмкіндігі болып табылады.

П.Торренстің (1962) зерттеуі бойынша мектептен шығып қалған балалардың 30% дарынды және аса дарынды балалар құрайды екен (үлгермеуші себебінен, қабілетсіздіктерінен, тәртіптерінен), дәлел ретінде соның бірі А.Эйнштейн 15 жасында үлгермеушілік салдарынан гимназиядан шығып қалған.

Ресей мамандары, мектептердегі психологиялық қызметінің дарынды оқушылармен жұмыс барысында, психологтар екі жағдайда ғана кездеседі екен:

1) «сәтті дарындылық»-оларға сыртқы және ішкі жағдайдың қолайлығы (жанұяның қарым-қатынасы, тәрбиенің әсері және т.б. жатады;

2) дарындылық баланың айналасындағылар және өзінің мәселесі ретінде – дезадаптивті балалар, оларға үлгермеушілік, әлеуметтік қараусыз қалушылар, девиантты және т.б. Біріншіде – идеалды портретке жақын, сонымен қатар, бұл «сәтті» балалармен профилактикалық жұмыстар жүргізу керек. Ал екіншісінде, мұғалімдер дезадаптивті балаларға ерекше көңіл бөлулері қажет, бұл екі аспект арқылы қарастырылады: дарындылық баланың өзінің мәселесі ретінде және дарындылық оның ересектермен қарым-қатынасы ретінде көрінеді.

Дарындылық баланың өзінің мәселесі ретінде келесі салаларда: оқуда, қарым-қатынас және мінез-құлқында, тұлғааралық жағдайда ықшамдалады. Ғалымдар бұл балаларды оқуда мынадай көріністер арқылы сипаттайды: оқу мотивациясының төмендігі, педагогтардың әртүрлі тапсырмасын демонстративті немесе үрейлерін елемеу, үй тапсырмасын дайындауда кездесетін қиындықтар, шығармашылық және дәстүрлі емес жұмыстарды өте жақсы меңгеруінде, көп еңбекті қажет ететін тапсырмаларды орындауда сәтсіздікке ұшырауы және т.б. Мектептегі осындай үлгермеушіліктің себептері: оқыту жағдайларының өз деңгейінде болмауы, бағдарламалар мен оқулықтың жеткіліксіз болуы, оқыту материалдарының тақырыптары индивидуалды болғанын ескерілуі болып табылады.

Дарынды балалар қарым-қатынас және мінез-құлықтарында дезадаптивті түрде көрінеді, оларға ассоциалды, агрессивті мінез-құлықтар, ересектер мен өз құрбылары қатынасында қанағаттанбаушылық, демонстративті ассоциалды, қорғаныш агрессиясы бар осындай оқушылар өздерін дөрекі ашулы, айналасындағылардың бағалауы және әрекетке теріс ниетті әсер тигізу, сонымен қатар заттарды бүлдіру, бұзақылық жасау жатады.

Сонымен қатар, дарынды балалардың қажеттілігінің кері көріністері - өзіне және өзінің қиялына кету, селқостық, әлсіздік, қарым-қатынасқа қызығушылығының жоқтығы, депресивті мінез-құлықтар болуы мүмкін. Осындай әлеуметтік-психологиялық көріністер, ұзақ мерзімді депривация оның маңызды психологиялық қажеттіліктерінің айналасындағы жақындардың жағынан белгіленеді.

Бұл бастауыш сынып оқушыларында жоғары үрей, сенімсіздіктен, психосоматикалық, невротикалық нышандары арқылы көрінеді. Ал жеткіншек шақта өзінің «Мен» саналығынан маңызды психикалық олқылықтарға әкеліп соқтырады.

Дарындылық айналасындағы оның ересектермен мәселесі ретінде – дарынды балалардың оқытуы мен өзара қатынасында кездесетін педагогикалық қиыншылықтардың үш себебі бар: 1) осы оқушының дарындылығын факт ретінде қабылдау мұғалімнің психологиялық дайындығының жетіспеушілігі, педагогтың тұлғалық және профессионалдық сенімсіздігі, өзіндік бағаның төмендігінен; 2) технологиялық себептер: қажетті кәсіби құралдардың жеткіліксіз болуы, егер олар бар болса да, оның қолданылуының кәсіби қызығушылықтарының жоқтығы жатады; 3) дарынды балаларды педагог «эксплуатация» ретінде проблемаларымен өзінің сәтсіздіктерінің компенсациясы ретінде пайдалануы.

Қауіптерге жиі душар болатын балалар төмендегідей болып бөлінеді:

- достарының арасынан жақын баланы табуының қиыншылықтары,

- құрбыларымен көңіл көтеру және ойындарға қатысу мәселелері,
- конформдық мәселелері,
- мектептегі интеллектуалды даму стимуляциясының жоқтығының қиыншылықтары,

- әлем, тағдырдағы мәселелерге өте ерте қызығушылық.

Зерттеушілер осы қауіптердің негізгі қайнар көздерін былай бөліп көрсетті:

1. Құрбыларының арасындағы қарым-қатынастың қиыншылықтары;
2. «Диссхрония дамуы» (жазудың әлсіз дамуы және т.б.);
3. «Дислексия» (тілдің әлсіз дамуы);
4. Гетерохрония дамуы (биологиялық) Ж.Аймауытовтың пікірінше, адам өмірге өзіндік табиғи қасиеттерімен, қабілеттерімен келеді. Ал баланың бойындағы туа біткен қасиеттерді дамытатын – оқыту мен тәрбие.

«Неғұрлым баланың қабілеті мен талантын дамытуға ертерек көңіл бөлінсе, соғырлым оны толық ашуға мүмкіндік туады. Бала бойындағы ерекше қасиеттерді оған жақын жасы үлкендер дұрыс, жеткілікті бағаламаса, оның «оның өзгелер» болып қалып қоюы мүмкін», - деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Краткий словарь по философий. / Под общ. ред. И.В.Блауберга, И.К.Пантина - М., 1982. - 431 б.
2. Цит. Из: А.И.Савенков. Одаренные дети в детском саду и школе: Учеб.пос. для студ. Высш. Пед. Учеб. Заведений. - М., 2000. – 50 б.
3. Теплов Б.М.. Избранные труды. – в 2-х т. - М., 1985. – 219 б.
4. Цит.из: В.В.Клименко. Психологические тесты таланта. – Харьков, 1996. – 50 б.
5. Современный словарь по психологий. - М., 1998. – 768 б.
6. Мелхорн Г., Х.Мелхорн. Гениями не рождаются: Общество и способности человека: Пер. С нем. – М., 1989. – 160 б.
7. Цит. Из: А.И.Савенков. Одаренные дети в детском саду и школе: Учеб.пос. для студ. Высш. Пед. Учеб. Заведений. - М., 2000. - 9 б.
8. Цит. из: Педагогика // 100 экзема-х ответов / Экспресс справочник для студ.вузов.- Ростов н/д: Изд.центр "Нард", 2000. – 28 б.
9. Пекелис В.Д.. Твои возможности человек! – М.: Знание, 1974. – 15 б.
10. Цит. Из: А.И.Савенков. Одаренные дети в детском саду и школе: Учеб.пос. для студ. Высш. Пед. Учеб. Заведений. - М.: "Академия" 2000. - 10 б.
11. Сеченов И.М.. Избранные философские и психологические теорий. – 173 б.
12. Штерн В. Умственная одаренность: Психологические методы испытания умственной одаренности в их применений к детям школьного возраста.(Пер.с нем. А.П.Болтунова) Под ред. В.А.Лукова. –СПб: Союз. 1997. – Б. 11-13.
13. Психология одаренности детей и подростков: Учеб.пос. для студ.высш.и сред.пед.учеб.заведений. / Под редакций Н.С. Лейтеса. – М.: Изд.центр" Академия" 2000. – 55 б.
14. Штерн В. Одаренность детей и подростков и методы ее измерения. – М., 1926.- 343 б.
15. Штерн В. Умственная одаренность: Психологические методы испытания умственной одаренности в их применений к детям школьного возраста. (Пер.с нем. А.П.Болтунова) Под ред. В.А.Лукова. – СПб: Союз. 1997. – 7 б.
16. Цит.из: В.Е.Кузьмина. Становление музыкальности у одаренных дошкольников: Дисс... кан.пед.наук. - М., 1994. – 192 б.
17. Россолимо Г.И.. Психологические профили. – СПб., 1910.-234 б.
- 18.Эккземплярски. В.М.. Проблема одаренности. –М., 1923.-332.
19. Эккземплярский В.М. Проблема школ для одаренных. – М-Л, 1927.-323 б.

20. Левитов Н.Д. Психотехника и профессиональная пригодность. – М., 1924. – Б. 95-96.
21. Матюшкин А.М., Д.А.Сиск. Одаренные и талантливые дети // Вопр. психол. 1998. - №4 –Б.85- 89.

References:

1. A short dictionary on philosophy. / Under the general. ed. IV Blauberg, IK Pantina - М., 1982. - 431 p.
2. Zit. From: AISavenkov. Donated children in kindergarten and school: Textbook. for stud. Higher. Ped. Textbook. Establishments. - М., 2000. - 50 p.
3. Teplov VM .. Selected works. - in 2-x t. - М., 1985. - 219 p.
4. Cit.iz: VV Klimenko. Psychological tests of talent. - Kharkov, 1996. - 50 p.
5. Modern dictionary of psychology. - М., 1998. - 768 p.
6. Melhorn G .., H. Melhorn. Geniuses are not born: Society and the ability of man: Per. With him. - М., 1989. - 160 p.
7. Cit. From: AISavenkov. Donated children in kindergarten and school: Textbook. for stud. Higher. Ped. Textbook. Establishments. - М., 2000. - 9 p.
8. Zit. from: Pedagogy // 100 экзем-х ответов / Экспресс справочник для студ.вузов.- Ростов н / д: Изд.центр "Нард", 2000. - 28 б.
9. Pekelis VD .. Your human potential! - М.: Знание, 1974. - 15 б.
10. Zit. From: AISavenkov. Donated children in kindergarten and school: Textbook. for stud. Higher. Ped. Textbook. Establishments. - М.: "Academy" 2000. - 10 p.
11. Sechenov IM .. Selected philosophical and psychological theories. - 173 p.
12. Stern W. Mental gifting: Psychological methods of testing mental giftedness in their applications to children of school age. (Pers. German. AP Boltunova) Ed. VA Lukova. –Spb: Union. 1997. - Б. 11-13.
13. Psychology of devotion to children and adolescents: Textbook. для студ.высш.и сред.пед.учеб.заведений. / Edited by N.S. Leites. - М.: Изд.центр "Академия" 2000. - 55 б.
14. Stern W. Dedication of children and adolescents and methods of its measurement. - М., 1926.-343 p.
15. Stern W. Mental gifting: Psychological methods of mental gifting testing in their applications to children of school age. (Per.s nem. AP Boltunova) Ed. VA Lukova. - SPb: Union. 1997. - 7 p.
16. Cit.iz: VE Kuzmina. Formation of music in gifted preschoolers: Diss... kan.ped.nauk. - М .., 1994. - 192 p.
17. Rossolimo GI .. Psychological profiles. - SPb., 1910.-234 p.
- 18.Example. VM .. The problem of odarennosti. –М., 1923.-332.
19. Экземплярский В.М. The problem is the school for gifted. - М-Л, 1927.-323 б.
20. Levitov ND Psychotechnics and professional suitability. - М., 1924. - Б. 95-96.
21. Matyushkin AM .., D.A. Sisk. Gifted and talented children // Vopr. psychol. 1998. - №4 –Р.85- 89.

МРНТИ: 159.91

ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢНІҢ ОНТОГЕНЕЗДЕ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІ

Бейбітова Р.А.,
Жамбыл облысы, Байзақ ауданы,
Н.Ақшабаев атындағы орта мектебінің тарих пәнінің мұғалімі

***Аннотация.** Бүгінгі таңда жасөспірімдердің көпшілігінде өзін-өзі анықтауда, мамандық таңдаған кезінде қандай оқу орнына түсем, оқуды жалғастырам ба, жоқ па, болашақта қай салада жұмыс жасаймын деген секілді сұрақтар пайда болатындықтан, жасөспірімде осыған байланысты белгілі бір деңгейде мазасыздану пайда болады. Ал мазасыздану балалардың өзіндік бағалауына ықпалын тигізеді. Соған байланысты жасөспірімдердің тұлғалық қалыптасуында белгілі бір өзгерістер пайда болады. Сол себепті, өзіндік бағалау және мазасыздану жасөспірімдердің тұлғалық қалыптасуына қалай ықпал етеді.*

***Түйін сөздер:** жасөспірім, жасөспірімдік кезең, онтогенез, пубертатты дағдарыс, «Мен - тұлғажырымдамасы».*

МЕСТО И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ПОДРОСТКОВ В ОНТОГЕНЕЗЕ

Бейбітова Р.А.,
Жамбылская область, Байзакский район,
Учитель истории средней школы им. Н. Акшабаева

***Аннотация.** Психология подросткового возраста характеризуется переходом от детства к зрелости. Продолжительность и интенсивность проявляется по-разному, зависит от ребенка, его взаимоотношений с внешним миром. Статья поможет узнать об особенностях поведения подростков и способах реагирования на изменения характера и психики. Психология подростка объясняется становлением личности. Он полностью отделяет себя от родителей, на первое место для него ставятся коллектив и положение в нем. Появляется осознание того, что в мире существует много позиций, точек зрения, возможно существование собственного мнения. Подросток подвержен влиянию со стороны, если не может определиться со взглядами. Важно поддержать его, направить на верный путь.*

***Ключевые слова:** юность, юность, скелет, пубертатный кризис, «Я - концепция».*

PLACE AND PSYCHOLOGICAL ROLE OF ADOLESCENTS IN ONTOGENESIS

Beibitova R.A.,
Zhambyl region, Bayzak district,
History teacher at the secondary school N. Akshabaeva

***Annotation.** The psychology of adolescence is characterized by the transition from childhood to maturity. The duration and intensity are manifested in different ways, depending on the child, his relationship with the outside world. The article will help you learn about the behavioral features of adolescents and how to respond to changes in character and psyche. The psychology of a teenager is explained by the formation of a personality. He completely separates himself from his parents, the team and the position in it are put in the first place for*

him. There is an awareness that there are many positions, points of view in the world, and it is possible that one's own opinion may exist. A teenager is subject to influence from the outside, if he cannot determine his views. It is important to support him, to direct him on the right path.

Keywords: *adolescence, adolescence, skeleton, pubertal crisis, "I am a concept".*

Жасөспірімдік кезең - балалық шақтан балау жастық кезеңге ауысу кезеңі. Жасөспірімдік кезең бала ағзасының қайта құрылуымен және жыныстық жетілуімен жүреді. Психикалық және физиологиялық даму қатар жүрмесе де, осы кезеңнің шектері нақты анықталмаған. Кейбір балалар жасөспірімдік кезеңге ерте, ал кейбіреулері кеш өтеді. Пубертатті дағдарыс 11 жаста да, 13 жаста да пайда болуы мүмкін. Осы дағдарыстан бастап, балаға осы кезең ауыр тиеді.

Пубертатті дағдарыс. Жыныстық жетілу ағзадағы эндокриндік өзгерулерге тәуелді болады. Жыныс гормондарының және өсу гормондарының белсенді жүруі физикалық және физиологиялық дамуына әкеледі. Балалардың салмағы мен бойы өсе бастайды. Ер балаларда бойының өсуі 13 жастан басталып, 15-17 жасқа дейін аяқталады. Ал қыз балаларда бойдың өсуі екі жылға ерте басталады. Бойдың өзгеруі дене салмағының өзгеруімен бірге жүреді. Ең алдымен бас, қол бөлектері, табаны, сосын аяқ-қолдары ұзарып, кейінінен денесі өсе бастайды.

Екінші реттік жыныстық белгілер пайда бола бастайды. Ер балада дауысы, оның ырғағы өзгереді. Жасөспірімдік кезеңде эмоционалды фон тұрақсыз болады. Эмоционалды тұрақсыздықпен қатар сексуалды қозулар көбейеді. Осы кезеңде ер балаларда ер адамға тән және қыз балаларда әйелге тән мінез-құлық бейнесіне талпына бастайды. Алайда жасөспірімдер өзінде ер кісінің және әйел кісінің қасиеттерін біріктіруі мүмкін. Мысалы, өзіне жақсы мансап жасауға талпынатын қыз балаларда ер адмның мінез бітістері мен қызығушылықтары кездеседі, алайда соған қарамастан, негізгі әйел қасиеттері тән болып келеді.

Жасөспірімдік кезеңде ағзаның қайта құрылуы мен қарқынды жетілуіне байланысты өзінің сырт бейнесіне назар аудару жоғарылай бастайды. Физикалық «Меннің» жаңа бейнесі қалыптасады. Жасөспірімдерде өзінің сырт бейнесіне байланысты ауыр эмоционалды реакциясына жақын адамдарының жылы қарым-қатынасы септігін тигізеді.

Физикалық «Мен» бейнесіне және өзіндік саналауына жыныстық жетілу қарқындылығы ықпалын тигізеді.

Акселерация тұлғаның қалыптасуына жағымды мүмкіншіліктер жасайды. Физикалық жағынан алсақ, ерте дамыған қыздар өз-өзіне сенімді және өздерін сабырлы ұстайды. Ал физикалық жағынан дамыған ер балалар спортта жетістіктерге жетеді, құрдастарымен қарым-қатынаста өз-өзін сенімді ұстайды. Керісінше, кеш жетілген ер балаларды кішкентай бала ретінде қабылдағандықтан, оның қарсыласуын тудырады. Американдық психологтардың зерттеулері дәлелдегендей, осындай балалардың құрдастарының арасында танымалдығы аз болады, олар тез қозып, көп сөйлейді, кез келген амалды қолданып өзіне зейін аудартуға талпынады. Осындай балаларда өздерін төмен бағалау қалыптасады.

Психикалық функциялардың дамуы. Жасөспірімдік шақта теориялық рефлексивті ойлау дамиды. Жасөспірім нақты, бейнелі бөлініп, сөйлеудің арқасында тұжырым жасайды.

Жасөспірімдер болжамға негізделіп, интеллектуалды есептерді шеше алады. Сонымен бірге, ол шешімді құрылымдық іздеуіне қабілетті болады. Кездескен жаңа міндеттерді сан түрлі жолмен шешуге талпынады және олардың логикалық эффектілігін тексереді.

Жасөспірімдік шақта тұлға жаңа әлеуметтік ұстанымға өтеді. Осы сәтте қоғамның мүшесі ретінде өзіне саналы қатынас қалыптасады. Осы кезеңде әлеуметтік бағыттаушылықтың қандай болып өтуі кісінің әлеуметтік бағдарларының қалыптасуына

тәуелді болады. Бұл жағғағдаят тұлғаның жан-жақты дамуын қалыптастыратын тәрбиелеудің психологиялық негіздерін өңдеуді қажет етеді [1, 247 б.].

Жасөспірімдік кезенді қарастыру үшін нақты шектерді анықтау қажет. Мысалы, Г.Гримль жасөспірімдік кезең қыз балаларда 12-15 жаста, ер балаларда 13-16 жаста болады деп есептеген. Ж. Пиаже жасөспірімдік кезеңге 12-15 жасты жатқызды. Жасөспірімдік кезеңге онтогенездің дамуында адекватты түрде көңіл бөлген Д.Б. Эльконин болды. Ол - балалардың физикалық дамуына емес, психологиялық дамуына айрықша көңіл бөлген. Жасөспірімдік кезең 10-15 жас аралығында болады деген ой айтқан. Осы кезеңде жасөспірімдерде сан түрлі сөйлеу формалары дамиды [2, 66 б.].

Жалпы интеллектуалдық дамумен қиялдың дамуы байланысты. Қиялдың теориялық ойлаумен араласуы шығармашылықтың пайда болуына әкеледі. Осы сәтте жасөспірімдер өлең жаза бастайды. Жасөспірімдік шақта қиял дамуының екінші жағы да болады. Барлық жасөспірім шығармашылық нәтижеге жетуге талпынбайды, алайда жасөспірімдердің барлығы өздерінің шығармашылық қиялының мүмкіншіліктерін қолданады, олар қиялдау процесінен ләззат алады. Бұл балалық шақтағы ойынға ұқсайды. Л.С. Выготскийдің айтуы бойынша, балалардың ойыны жасөспірімнің қиялына өзгереді.

Жасөспірімді толғандырып жүрген мұқтаждықтары, сезімдері, қиялында көрініс табады. Шынайы өмірде қанағаттандырылмаған тілектері қиял әлемінде жүзеге асады. Жасөспірімдік шақта көптеген тұлғалық мәселелер болады, сол себепті қиялдану эмоциялары өмірдің қызықты өтуіне септігін тигізеді. Өзінің қиялдары жайлы жасөспірімдер тек жақын досына ғана айтады.

Өзіндік сананың дамуы. Жасөспірімдік шақта кезекпе-кезек өзіндік сананың 2 түрі пайда болады: ересек сезімі және «Мен-концепциясы».

Өз-өзін тануда, жасөспірімдер өзінің «Мен» бейнесін қалыптастырады. Алдымен бұл өзін белгілі бір топқа: жас ерекшелік, жыныстық, қызығушылық және т.б. бойынша жатқызудан бастау алады.

Жасөспірімдерде өзіндік сананың қалыптасуы оны қоршаған адамдармен қарым-қатынас, іс-әрекет процесі кезінде жүріп отырады. Практикалық әрекет жасап, басқа адамдармен қарым-қатынас кезінде бала іс-әрекет пен қарым-қатынас субъектісі ретінде өзі жайлы ақпарат алады. Осының негізінде жасөспірімдерде өзі жайлы бейне қалыптасады.

Өзіндік сананың қалыптасуы - қиын әрі күрделі процесс. Оған тек іс-әрекет пен қарым-қатынас ықпал етіп қана қоймай, сонымен бірге - биологиялық, психологиялық, әлеуметтік және мәдени факторлар да ықпалын тигізеді [3].

Өзіндік сананы сипаттайтын маңызды белгілердің бірі - бұл ересек сезімінің пайда болуы болып табылады. Жасөспірімдерде ересек сезімі қалай көрінеді? Ең алдымен, жасөспірім үлкендердің және құрбы құрдастарының оған кішкентай бала секілді емес, ересек адам секілді қарым-қатынас жасауын қалайды. Ол үшін жасөспірім адамдармен тең деңгейде қарым-қатынас жасауға талпынады және өзінің ересек ұстанымын сақтау үшін кикілжің жағдайға дейін барады. Ересек сезімі ата-анасына ештеңе айтпаудан көрініс табады. Бұл өзінің сырт бейнесіне де, құрдастарымен қарым-қатынасына да, оқу мәселесіне де қатысты болады. Осы сәтте жасөспірімдерде өз талғамы, бағалауы, пікірі, өзінің мінез-құлық моделі пайда болады және жасөспірім айналасындағы адамдардың қарсылығына қарамастан, өз пікірін дәлелдеуге талпынады. Жасөспірімдік кезеңде барлық құбылыстар тұрақсыз болады, олардың көзқарастары да екі аптаның ішінде өзгеруі мүмкін, алайда оған қарамастан олар өз пікірін эмоцияналды түрде қорғайды.

15 жаста жасөспірім өзіндік сананың дамуында алға қарай бір қадам жасайды. Тұлғалық тұрақсыздықтан, өз-өзін іздеуден соң балаларда «Мен-концепциясы» қалыптасады. Бұл дегеніміз - «Мен» бейнелерінің, өзі жайлы пікірлердің ішкі келісу жүйесі, жасөспірімдер өз санасында өзінің өмірі жайлы құрастыратын «Мен» бейнелері сан түрлі болып келеді. Физикалық «Мен», яғни өзінің сырт бейнесі, ақыл-ойы,

қабілеттері, мінез-құлқы және тағы басқа қасиеттері жайлы көзқарасы «Мен-концепциясының» немесе шынайы «Менді» қалыптастырады.

Жасөспірім - ол әлі ересек тұлға емес. Сан түрлі «Мен» бейнелерінің бірігуі бір - бірімен сәйкес келмейді. Жалпы рухани өмірдің тұрақсыздығы өзі жайлы пікірлердің өзгеруіне әкеледі. Кей сәттері кездейсоқ мақтау немесе кемсіту сөздері өзіндік сананың өзгеруіне ықпалын тигізуі мүмкін. «Мен» бейнесі толығымен тұрақтанған сәтте, оған маңызды кісінің бағалауы немесе жасөспірімнің өзінің мінез-құлқы қарсы келсе, онда психологиялық қорғаныс механизмдері іске қосылады. Мысалы, ештеңеден қорықпайтын болса, алайда өз әлсіздігін байқатса, онда ол өзі жайлы пікірі мен оның шынайы мінез - құлқы арасындағы сәйкессіздік, бұл жасөспірімдерде ауыр қобалжу сезімін тудырады. Бұл сезімдерден арылу үшін, осындай жағдайда адамдардың барлығы осындай әлсіздікті көрсететіні жайында айта бастайды (проекция механизмі) және тағы басқа.

Шынайы «Меннен» басқа «Мен-концепциясында» идеалды «Мен»-де болады. Талаптану деңгейінің жоғары болуы және оған жетуге өз мүмкіншіліктерінің толық саналанбауы, идеалды «Менді» шынайы «Меннен» ажырата бастайды. Сонда идеалды «Меннің» шынайы «Меннен» ажыратылуын сезінуі, жасөспірімнің өз-өзіне сенімсіздігінде, агрессивтілігінде көрініс табады. Ал идеалды бейнеге жетуге мүмкіндік болған сәтте, ол өз-өзін тәрбиелеуге әкеледі. Жасөспірімдер өзінің болашағының қандай болатындығы жайлы ғана ойланбай, соған сәйкес қажетті қасиеттерді дамытуға талпынады. Бала физикалық жағынан дамыған, күшті болғысы келген жағдайда, ол спорттық ұйымдарға жазылады, ал егер бала жан-жақты болғысы келсе - ғылыми және әдеби кітаптарды оқи бастайды.

Осы кезеңде өз-өзін тәрбиелеу, жасөспірімдерде өзіндік бағыттауының дамуына байланысты болуы мүмкін [4, 231 б.].

Өз-өзін тануда жасөспірімдер өзінен үлкен адамдардың, құрдастарының пікірлеріне айырықша көңіл бөледі. Осы кезеңдегі қыз балалар мен ер балалар аса сезімтал әрі өкпешіл болып келеді.

Өзіндік сананың негізгі компоненті - өзіндік сыйлау болып саналады. Бұл түсінік көп мағынаны білдіреді. Мысалы, өз-өзіне жағымды қарым-қатынас, шынайы және идеалды «Меннің» бір-біріне сәйкес болуы жатады. Тұлғаның өзіндік сыйлау деңгейі қаншалықты төмен болса, ол соншалықты жалғыздық сезіміне бөленеді. Өзіндік сыйлаудың төмендеуі мен коммуникативті қиындықтар тұлғаның әлеуметтік белсенділігін тежейді. Мұндай адамдар мамандық таңдау кезінде басқару мен бәсекелестік қабілетін қажет ететін мамандықтарға баруды жөн көрмейді [5, 100 б.].

Қазіргі нарық заманында, бәсекелестік жағдайында өмір сүре алу үшін жақсы жоғарғы білім алу қажет. Сол себепті, қазіргі заманның жастарының барлығы жоғарғы оқу орындарына түсуге ұмтылады. Ал оқуға түсердің алдында балада белгісіздік, үрей, мазасыздану міндетті түрде болады. Мұндай эмоциялық күйлер тұлғалық қалыптасуына ықпал ететіндіктен, осындай сәтте оқушылардың мінез-құлқы сан түрлі ерекшеліктер пайда болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Реан А.А. Психология подростка. - М: «Алма- Пресс», 2003. - 423 с.
2. Особенности обучения и психического развития школьников 13-17 лет. -М. 1988г. / Под редакцией И.В.Дубровиной, Б.С. Кругловой. 191с.
3. Изучение особенностей психического развития и воспитания учащихся, /под редакцией А.А.Шагай. М. -1987г, 163с.
4. Чеснаков И.И. Проблема самосознания в психологии. - СПб.: Питер, 1992. - 245с.
5. Платонов К.К., Адаскин Б.И. Об изучении и формировании личности учащихся. - М.: - 1986г. - 325с.

References:

1. Rean A.A. Psychology of adolescence. - М: "Alma-Press", 2003. - 423 p.
2. Features of training and mental development of schoolchildren 13-17 years old. -М. 1988 / Edited by I.V. Dubrovinova, B.S. Round. 191c.
3. Study of the characteristics of mental development and education of students, / by editing A.A. Shagai. М. -1987, 163c.
4. Chesnakov I.I. The problem of self-knowledge in psychology. - SPb.: Peter, 1992.-245p.
5. Platonov K.K., Adakkin B.I. About the study and formation of the personality of students. - М.: - 1986. - 325c.

МРНТИ: 159.98.1

ТЕСТ-ФРЕЙМДЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

Еркинбекова М.А.,
Қайнар Академиясы,
психология ғылымдарының кандидаты, доцент

***Аннотация.** Мақалада тест-фреймдерді пайдалану жолдары мен маңыздылығы туралы айтылады. Тест-фреймдерді пайдалану арқылы білім алушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамытудың маңызы зор. Осы уақытқа дейін ресейлік ғалымдар жұмыстың бұл түрін ЖОО-да студенттерге пайдаланып, оң нәтиже көрсеткіштеріне қол жеткізіп келген бақылау құралы бола отырып, студенттердің ақыл-ой қабілеттерін, коммуникативті-когнитивтік қабілеттерін, интегративті-коммуникативтік іскерлік пен дағдыларын дамытуды жүзеге асырады.*

***Түйін сөздер:** құзыреттілік, тест-фрейм, тест-фреймдердің түрлері, қарым-қатынас.*

РОЛЬ ТЕСТ-ФРЕЙМОВ В РАЗВИТИИ КОММУНИКАЦИОННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Еркинбекова М.А.,
Академия «Кайнар»,
кандидат психологических наук, доцент

***Аннотация.** В статье рассматривается о использовании и значимости тест-фреймов. Статья посвящена актуальной для современного образования проблеме — использованию фреймов профессионально ориентированного тестирования. Она предназначена для преподавателей вузов, занимающихся вопросами тестирования в различных вариантах. В ней содержатся отдельные элементы использования фреймов в контексте формирования профессиональной коммуникативности студентов.*

***Ключевые слова:** компетенция, тест-фрейм, типы тест-фреймов, коммуникация.*

THE ROLE OF TEST-FRAME IN THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION COMPETENCES

Yerkinbekova M.A.,
Academy "Kainar",
Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor

Annotation. *The article is about the uses and importance of test frames. The article is devoted to an actual problem of modern education is to use frames professionally oriented testing. It is designed for professors involved in testing in various ways. It contains some elements of the frames in the context of formation of professional communication students.*

Keywords: *competence, test-frame, types of test-frames, communication.*

Адам мамандығы, жынысы, ұлты бойынша кім болмасын, әрқашанда үш негізгі тіршілік әрекетінің бірлігінде болады - еңбек, таным, қарым-қатынас. Білім субъектілерінің тұлғалық қасиеттері, өзге мамандар мен түрлі қызмет атқаратын адамдардан айырмашылығы мынадай қасиеттерімен ерекшеленеді:

- оның білім субъектілеріне деген ықылас-ынтасы, оларға сүйіспеншілігі мен жанашырлық көзқарасы;

- ұстамдылығы мен байсалдылығы;

- мінез-кұлқын, сезім күйін билеу алуы және т.б.

Сонымен қатар, білім беру жүйесі субъектілерінің әр алуан іс-әрекеттерді орындауға жаттықтырып үйретуі және олармен үйлесімді қарым-қатынас орнатуы - оның ұйымдастырушылық - коммуникативтік қабілетіне байланысты. Курстың дамушыларының коммуникативтік қабілетін дамыту – педагогикалық ынтымақтастыққа жетудің негізі бола отырып, білім беру жүйесінің ең өзекті мәселелерінің бірі ретінде саналады. Осыған байланысты психология ғылымының докторы, профессор С.М.Жақыпов «білім беруді демократияландырудың белгілерінің бірі соңғы жылдары қалыптасып пайда болған педагогикалық ынтымақтастық. Тіпті осы тақырыпқа арналып, жарияланған еңбектерге тез шолу жасаған сәтте байқағанымыз, оның қаншалықты авторлары болса, оған деген көзқарас та соншама көп екендігіне сендіреді» [1, 180-181 б.] деген пікірін ортаға салады.

Аталмыш пікір – бұл білім беру саласында білім беру субъектілерінің бірлескен іс-әрекеттегі кәсіби коммуникациялық іскерліктерін қалыптастырудың жан-жақты зерттеліп жатқандығының айқын дәлелі. Осы ретте, психология ғылымдарының докторы, профессор Н.Қ.Тоқсанбаева өзінің «Қарым-қатынастағы кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің психологиялық маңыздылығы» атты мақаласын негізге алуға болады. Ғалымның пайымдауынша, «мұғалімнің кәсіби қарым-қатынасында әрқашан бір-бірімен тығыз байланысты екі топқа бөлуге болады. Біріншіден, бұл оқыту мен тәрбиелеудің бірдей мақсатын, мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетін жүзеге асыратын, өткеннен қалған құндылықтың, қоғамдық сипатымен қатар салынған қарым-қатынастың жалпы принциптері. Екіншіден, қарым-қатынастың индивидуалды принциптері мұғалім стилі, яғни жеке білімдер, кәсіби тәрбиелер, қабілеттер негізінде өз іс-әрекетін жүзеге асыратын оқыту мен тәрбиелеудің нақты шарттары мен мүмкіншіліктеріне тәуелді, нақты тәсілдер мен құралдардың жиынтығы» ретінде сипатталады [2, 260-б.].

Соңғы кездері ғылымының дамуы - көптеген жаңашыл бағыттарды ұсынумен ерекшеленеді. Сол жаңа бағыттардың бірі – бағалау-бақылау, анықтау жұмыстарында тест-фреймдерді пайдалануды енгізу. Тест-фреймдерді пайдалану арқылы білім алушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамытудың маңызы зор. Осы уақытқа дейін ресейлік ғалымдар жұмыстың бұл түрін ЖОО-да студенттерге пайдаланып, оң нәтиже көрсеткіштеріне қол жеткізіп келген [3, 68-б.]. Бақылау құралы бола отырып, сонымен қатар:

- ақыл-ой қабілеттерін;

- коммуникативті-когнитивтік қабілеттерін;

- интегративті-коммуникативтік іскерлік пен дағдыларын дамытуды жүзеге асырады.

Фреймдер мазмұны жағынан «ассоциативтік байланыстар» және «семантикалық жазбалар» әдістемелеріне ұқсас келеді. Соған байланысты тест-фреймдерді сәйкестей отырып, аралас этнос өкілдерінен құралған топ тыңдаушыларының қарым-қатынас

ерекшеліктерінің өзгеру динамикасын бақылауда пайдаландық. ЖОО тест-фреймдерді қарым-қатынас бірліктерін пайдалана отырып, жағдаяттар формасында құруға болады. Мұндай тесттерді қолдану барысында төмендегі көрсеткіштерді ұстану қажет:

- *қызметтік бағытталу көрсеткіші* – кәсіби қарым-қатынас жағдайында тек ақыл-ой тұрғысында ғана емес, сонымен қатар аналитикалық, проективтік, ойындық сипаттағы жағдаяттарды да жасау;

- *мәселелік бағытталу көрсеткіші* – мәселелерді шеше білу құзыреттілігімен қатар, білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытатын жағдаяттарды моделдеу;

- *мазмұндылық көрсеткіші* – жағдаяттардың өмірлік тәжірибеге сай және белгілі бір мәселелерді шешуде пайдалы болуын ескере отырып, жасау.

Тәжірибелік жұмыс барысында кәсіби әрекетке байланысты тест-фреймдердің бірнеше бағыты құрастырылды:

1. Өзіл негізінде жасалған, бірақ ұлттық философиялық құндылықтарды пайдалана отырып, білім алушылардың әдеп өлшемдерін сақтауын анықтауға арналған тест-фрейм;

2. Сөйлеудегі сөздердің пайдалану орындылығын меңгеру деңгейлерін анықтауға арналған тест-фрейм;

3. Этностық қарым-қатынасқа вербалды емес коммуникациялық сигналдардың тигізетін әсерін анықтауға арналған тест-фрейм.

Аталмыш тесттердің негізгі сипаттамалары:

1. «Білім алушылардың дәрісханаларда әдеп сақтау ережелері» тест-фреймі.

Мақсаты: білім алушылардың әдеп сақтау өлшемдерін дамыту, коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту.

Орындалу көрсеткіші: топ тыңдаушыларының құрамына қарай ұлттық философиялық құндылықтарды өзара байланыстыру, берілген сөз тіркестерінің ассоциативтік ұқсастықтарын табу.

Қалыптастыру көзделінген коммуникативтік дағдылар: Ақпарат алмасу, тіл табыса білу, пікір алмаса білу, әр этностың ортақ мәдени ережелерін пайдалана алу.

2. Сөйлеудегі сөздердің пайдалану орындылығын меңгеру деңгейлерін анықтауға арналған тест-фрейм.

Мақсаты: мәтіндегі ақпараттық-коммуникативті бағытты айқындай отырып, коммуникация ережелеріне сәйкес трансформациялау; сөздердің пайдаланылу орындылығын сақтай білуді дамыту.

Орындалу көрсеткіші: қарым-қатынас әрекетін түрлі сөйлеу мәдениеті өлшемдеріне сай ұйымдастыра білу іскерлік-дағдыларын игерту.

Қалыптастыру көзделінген коммуникативтік дағдылар: субъект – субъект қатынасы ережелеріне сай коммуникация құралдарын меңгеру.

3. Этностық қарым-қатынасқа вербалды емес коммуникациялық сигналдардың тигізетін әсерін анықтауға арналған тест-фрейм.

Мақсаты: білім алушылардың ұлттық ерекшеліктеріне байланысты өзіндік спецификалық вербалды емес қатынас сигналдарын өзара дұрыс түсіне, қабылдай білуге дағдыландыру.

Орындалу көрсеткіші: вербалды және вербалды емес қарым-қатынас құралдарын өзара сәйкестікте пайдалану; респонденттердің бірін-бірі түсіну қабілеттерін дамыту.

Қалыптастыру көзделінген коммуникативтік дағдылар: вербалды емес коммуникация құралдарын меңгеру.

Тәжірибеден алынған сапалық және статистикалық нәтижелер білім алушылардың қарым-қатынас іскерлік, дағдыларын дамытуда және коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруда тест-фреймдердің едәуір пайдалы екенін көрсетеді.

Аталмыш тест-фреймдерді қолданбас бұрын ғалым Р.С.Немовтың «зерттеу жұмыстарындағы психолого-педагогикалық анықтау шынайы болуы үшін, сенуге болатын

нақты нәтижелер алу мен олардың көмегімен дұрыс тәжірибелік қорытындылар шығаруға тиімді болуы үшін, психодиагностикалық әдістемелер ғылыми негізделуі тиіс» [4, 42-б.] және сонымен қатар, профессор С.М.Джакуповтың «оқу процесін ұйымдастыру жағдайында тұлғаның этникалық әлемін ескеру өзекті болып отыр, өйткені ол оның басқа да қасиеттерімен бірге білім алушылардың бірлескен танымдық әрекетінің дамуына және қалыптасуына әсер етеді. Бірлескен танымдық әрекетте өзара әрекетке түсуші және білім алушы тұлғалардың этникалық ерекшеліктерінің көрініс беруі жалпы ақпарат қорының субъективті-мағыналық мазмұнымен сипатталады» [5, 8-б.] деген пікірлерін басшылыққа алдық.

Яғни, ғалымдардың пікірлеріне сәйкес тест-фреймдерді пайдаланудың артықшылығы дұрыс тәжірибелік қорытындылар шығаруда және зерттелушілердің этностық ерекшеліктеріне қарай бейімдеуге қолайлылығында болып табылады. Әрі білім алушылардың қарым-қатынас, соның ішінде этностық қарым-қатынас жасау маңыздылығын арттыруға көмегін тигізеді. Себебі, қарым-қатынас – бұл тек әрекет емес, ол сонымен бірге әр қатысушының белсенділігі мен серіктестігінен туындайтын өзара әрекеттесу. Олай болса, осы жағдайда әр адам өзгелермен өзара әрекеттесу барысында қарым-қатынас іскерліктері мен өмірлік дағдыларды меңгереді. Осы тұста коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыратын арнайы дамыту бағдарламаларының маңызы зор.

Сонымен, адам – «әлеуметтік қоғамның негізгі өкілі». Ол өз өмірінде кәсіптік, туыстық, достық, ғашықтық, әріптестік және т.б. қарым-қатынас аумақтарында белсенді әрекет жасауға тырысады. Және де осы аумақтарда қарым-қатынас үйлесімділігіне жетуге ұмтылады. Соның ішінде үйлесімді қарым-қатынас жасай білу көп жағдайда ЖОО жүйесіндегі оқу-тәрбие процесінің тиімділігін қамтамасыз етуге зор ықпал етеді. Білім алушылармен өзара әрекетке түсу – бұл талассыз әртістік өнер. Бір дәрістің өзінде үйлесімді қарым-қатынасты ұйымдастыруда шешуге тура келетін қаншама коммуникациялық айла-әрекеттер, қарама-қайшылықтар, қақтығыстар, көкейтесті мәселелер туындайды. Осының барлығы қас-қағым сәтте ойластырылуы тиіс. Міне, сондықтан ЖОО-дағы оқытушы мен білім алушылардың өзара әрекет арқылы байланысуы - әрине, жоғары коммуникативтік құзыреттілік болып есептеледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жақыпов С.М. Оқыту процесіндегі танымдық іс-әрекет психологиясы. (Оқу құралы) –Алматы: «Алла прима» ЖШС, 2008. -216 б.
2. Тоқсанбаева Н.Қ. Қарым-қатынастағы кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің психологиялық маңыздылығы.//Философия тарихы: классика және қазіргі уақыт. Екінші Қасымжанов оқулары.Халықаралық ғылыми конференция материалдары. –Алматы. 2005. -325 б.
3. Колетвинова Н.Д. Использование тест–фреймов как важного показателя уровня профессиональной подготовленности студентов педагогических вузов.//Психологический наука и образование. 2004. №3. с. 68-74.
4. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студенто высш.пед.учеб.заведений: В 3 кн: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. 3-е изд. –М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. -632 с.
5. Джакупов С.М. Проблемы обучения и развития личности в условиях полиэтнического окружения.// Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №2 (11). - Алматы: Қазақ университеті, 2003. -125 с.

References:

1. Zhakupov SM Psychology of cognitive activity in the learning process. (Textbook) - Almaty: "Alla Prima" LLP, 2008. - 216 p.

2. Toksanbaeva NK Psychological significance of professional pedagogical activity in communication.// History of philosophy: classics and modernity. Second Kasymzhanov's readings. Materials of the international scientific conference. - Almaty. 2005. -325 p.

3. Koletvinova ND Use of test frames as an important indicator of the level of professional training of students of pedagogical universities.// Psychological science and education. 2004. №3. с. 68-74.

4. Nemov RS Psychology: Textbook for students of higher educational institutions: In 3 books: Psychodiagnostics. Introduction to scientific psychological research with elements of mathematical statistics. 3rd ed. –М .: Humanities Research Center VLADOS, 1998.-632 p.

5. Dzhakupov SM Problems of training and development of personality in the conditions of polyethnic environment.// Bulletin of KazNU. Series of psychology and sociology. №2 (11) .- Almaty: Kazakh University, 2003.-125 p.

ТАРИХ, САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ

РОЛЬ СУБЪЕКТИВНОЙ СТОРОНЫ ПРИ КВАЛИФИКАЦИИ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИИ

Апахаев Нурлан Жылкайдарович,
Кандидат юридических наук, профессор НАН,
проректор по академическим и правовым вопросам
Академии «Кайнар»
Амреева Индира Сатановна,
Старший преподаватель кафедры
Юридических дисциплин

***Аннотация.** Данная проблема достаточно сложна и многообразна, поскольку законодатель в нормах Общей части УК РК пристальное внимание уделил лишь дифференциации умысла на прямой и косвенный. В статье описываются все признаки субъективной стороны правонарушения, которые играют огромную роль для правильной и точной квалификации совершённого преступного деяния.*

***Ключевые слова:** Мотив, вина, цель, субъективная сторона правонарушения.*

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ САРАЛАУДАҒЫ СУБЪЕКТИВТІ ЖАҚТЫҢ РОЛІ

Апахаев Нурлан Жылкайдарович,
Заң ғылымдарының кандидаты, ҰҒА профессоры,
академиялық және құқықтық мәселелер жөніндегі проректор
«Кайнар» академиясы
Амреева Индира Сатановна,
Құқықтық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы

***Аннотация.** Бұл мәселе өте күрделі және алуан түрлі, себебі заң шығарушы ҚР ҚК-нің жалпы бөлігінің нормаларында ниетті тікелей және жанама түрде саралауға ерекше назар аударды. Мақалада жасалған қылмыстық әрекетті дұрыс және дәл саралау үшін үлкен рөл атқаратын қылмыстың субъективті жағының барлық белгілері сипатталған.*

***Түйін сөздер:** Құқық бұзушылықтың мотиві, кінәсі, мақсаты, субъективті жағы.*

THE ROLE OF THE SUBJECTIVE SIDE IN THE QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES.

Apakhaev Nurlan Zhylkaidarovich,
Candidate of Legal Sciences, Professor of NAS, Vice-
Rector for Academic and Legal Affairs
Kainar Academy

Amreeva Indira Satanovna,
Senior lecturer of the Department
Legal disciplines

***Abstract.** This problem is quite complex and diverse, since the legislator in the norms of the General Part of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan paid close attention only to the differentiation of intent into direct and indirect. The article describes all the signs of the subjective side of the offense, which play a huge role for the correct and accurate qualification of the committed criminal act.*

***Keywords:** Motive, guilt, purpose, subjective side of the offense.*

Данный этап квалификации зачастую является наиболее сложным, что обусловлено объективными причинами. В XIX в. тюремный врач Ч. Ломброзо, основоположник антропологической школы уголовного права, сделал вывод, что преступление – такое же естественное явление для человека, как рождение и смерть. Преступник генетически запрограммирован на совершение общественно опасных деяний, о чем говорят определенные особенности его физического строения (стигматы). Поэтому лицо, совершающее преступление, не виновато, такова уж его судьба. К таким лицам должны применяться уголовно-хирургические меры. Но ведь если установлена такая закономерность, можно не ждать, пока потенциальный преступник раскроет себя, его можно обезвредить и без вины [1, 66 с.]. Игнатов А.Н., Костофеев Т.А. говорят, что «субъективная сторона преступления заключается в психической деятельности субъекта в процессе совершения преступления, выраженной в определенной форме вины (умысел или неосторожность)» [2, 32 с.]. Ядром субъективной стороны выступает вина в форме умысла или неосторожности. В том случае, если в диспозиции статьи Особенной части форма вины не конкретизирована, преступление может быть совершено умышленно или по неосторожности при условии, если об этом свидетельствуют содержание деяния (указание на цели, мотивы, наличие признака «заведомости»), способы его совершения и иные признаки объективной стороны состава преступления. Вина как элемент субъективной стороны состава преступления: - выступает криминообразующим признаком (так, неосторожное совершение деяния, наказуемого только при умышленном его совершении, например, ненаказуемо неосторожное похищение человека и кража чужого имущества и т. п.); - имеет разграничительное значение; - может образовывать квалифицирующий признак при двойной форме вины; - учитывается при оценке неоконченного преступления (к примеру, покушение на преступление возможно только с прямым умыслом). В отношении неоконченных преступлений с двумя формами вины очевидно, что при приготовлении к преступлению таковое исключено. Применительно же к покушению на преступление две формы вины одни авторы отрицают, другие – допускают. В данном случае получается некий гибрид в виде неоконченно-оконченного преступления, которое не окончено по основному составу и окончено по квалифицированному, что в корне ошибочно. Мы солидарны с позицией Г.А. Григера, согласно которой предлагается, что вина и субъективная сторона преступления - это понятия тождественные, поскольку интеллектуально-волевая деятельность человека неразрывно связана с мотивационной и эмоциональной деятельностью [4, 6-12 с].

Для того чтобы правильно определить вид вины, воспользуемся следующим алгоритмом. Данная проблема достаточно сложна и многообразна, поскольку законодатель в нормах Общей части УК РК пристальное внимание уделил лишь дифференциации умысла на прямой и косвенный. Однако следует признать, что практическое значение данная градация приобретает лишь в отношении ограниченного числа составов. В связи с этим принято выделять виды умысла в зависимости от времени формирования (возникновения) и степени определенности. В первом случае это заранее обдуманый и внезапно возникший умысел (простой либо аффектированный). Во втором

случае умысел делится на определенный (конкретизированный) и неопределенный (неконкретизированный). В свою очередь определенный умысел подразделяется на простой и альтернативный. Некоторые авторы рассматривали различие между неопределенным и альтернативным умыслом как искусственное, поэтому исходили из тождественности этих видов умысла [3]. Действительно, с одной стороны, разница между двумя названными видами умысла определяется «замкнутостью» круга тех общественно опасных последствий деяния, которые признавались виновным в момент совершения преступного действия (бездействия). Альтернативный умысел отличается от неопределенного только тем, что количество предвиденных виновным общественно опасных последствий его деяния ограничено, а сами эти последствия осознаются им с достаточной определенностью (например, смерть или тяжкое увечье при ударе ножом в живот и т. п.). При совершении преступления с альтернативным умыслом, если наступили наименьшие последствия из числа охватываемых таким умыслом, квалификация осуществляется по фактически наступившим последствиям. Вряд ли правильно оценивать подобную ситуацию по правилам прямого определенного умысла (как покушение на причинение более тяжкого последствия, которое не удалось достигнуть). Таким образом, альтернативный умысел считается видом определенного умысла. В то же время правильная квалификация при альтернативном умысле приравнивается к правилам квалификации при неопределенном умысле. При квалификации неоконченных преступлений, совершенных с альтернативным и неопределенным умыслом, необходимо учитывать, что при наличии таких разновидностей прямого умысла трудно установить, какие из возможных опасных последствий, не наступивших в силу не зависящих от лица обстоятельств, должны вменяться ему в вину. Так, лицо, которое пытается нанести потерпевшему удары палкой по всем частям тела, в равной мере предвидит и желает причинения любого вреда. Однако при этом может не причинить в силу не зависящих от него обстоятельств никакого вреда здоровью потерпевшего. Неоконченное преступление, совершенное с альтернативным или неопределенным умыслом при отсутствии преступного результата, надлежит квалифицировать как покушение на причинение наименее опасного из всех желаемых виновным последствий, т. е. без квалифицирующих признаков. В случаях с преступлениями, совершаемыми с прямой формой умысла, необходимо учитывать его направленность, которая непосредственно влияет на квалификацию: - во-первых, совершенные действия могут иметь неодинаковое юридическое значение (заведомо ложные сведения о якобы совершенном лицом тяжком или особо тяжком преступлении содержит либо признаки клеветы, либо заведомо ложного доноса. Однако именно правильное установление направленности умысла позволяет разграничить указанные деяния: при клевете умысел направлен на унижении чести и достоинства лица; при ложном доносе – на привлечение потерпевшего к уголовной ответственности); - во-вторых, при наличии фактической ошибки. Кроме того, в ряде случаев признаки, характеризующие субъективную сторону, имеют преимущественное значение перед объективными (например, если при хищении имущества были посторонние, которые видели и осознавали факт совершения преступления, но виновный заблуждался, полагая, что действует тайно, квалификация будет как тайное хищение. И обратная ситуация: лицо думает, что действует открыто, путем грабежа завладевает имуществом, а в реальности хищение осуществлялось тайно – квалификация осуществляется по правилам о фактической ошибке как покушение на грабеж. Теории и практике уголовного права известно явление перерастания умысла. Таковое становится возможным только: а) в процессе совершения преступления, б) которое по закону наказывается строже.

Рассмотрев основные вопросы оценки вины, охарактеризуем некоторые факультативные признаки субъективной стороны. 1. Мотив и цель. Под мотивом в уголовном праве понимаются обусловленные определенными потребностями и интересами внутренние побуждения, которые вызывают у лица решимость совершить

преступление и которыми оно руководствовалось при его совершении. В уголовном законе мотив представлен в двух вариантах: как собственно мотив (мотив кровной мести, например) и как побуждение (корыстные, иные низменные и др.). Теория и практика при наличии нескольких мотивов и целей в деянии субъекта требуют установления доминирующего мотива или цели, которые будут отражены в квалификации преступления. Необходимо отметить, что цель и мотив как юридические признаки субъективной стороны взаимосвязаны и взаимозависимы. Эту мысль разделяют все авторы без исключения. Однако при комментировании отдельных статей УК, в которых признаком состава выступает цель преступления, иногда эти два понятия отождествляются. Так, высказывается мысль о том, что хищение совершается с корыстным мотивом. Безусловно, в большинстве случаев мотив хищения корыстный. Но при этом не следует исключать и иных мотивов. Если лицо действует из «благих» побуждений, но при этом преследует в том числе и цель незаконного обогащения третьих лиц, то содеянное при наличии остальных признаков хищения следует квалифицировать по статьям УК, предусматривающим ответственность за преступления против собственности.

2. Эмоции. В заключение необходимо осветить проблематику юридических и фактических ошибок. Юридическая ошибка — это заблуждение лица относительно юридической сущности и юридических последствий совершаемого деяния. Как следствие, выделяются два вида юридической ошибки: 1) ошибочное представление о совершаемом деянии как о преступном, тогда как на самом деле закон не относит его к преступлениям («мнимое преступление»).

Подводя итоги мы считаем, что, выработанное уголовно-правовой доктриной — квалификация по субъективной стороне преступления, осуществляется по направленности умысла как покушение на желаемый, на достигнутый результат.

Список использованной литературы:

1. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб. / М.П. Журавлев (и др); под ред. А.И. Рарога. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби; Изд-во Проспект, 2013. – 443 с.
2. Игнатов А.Н., Костофев Т.А. Лекция 4. Уголовная ответственность и состав преступления/ Под ред. проф. Ю.А. Красикова. – М., 1996. – 63 с.
3. <https://pravo.ru/review/view/137357/>
4. Кригер Г.А. Субъективная сторона преступления. – М., 1987. – С. 6-12

References:

1. Criminal law of Russia. Parts General and Special: studies / M.P. Zhuravlev (et al.); in order. A.I... Raroga. - 6th ed., reprint. and DOF. - M. TK Velbi; Publishing House Prospect, 2013. - 443 P.
2. Ignatov A.N., Kostofev T.A. Lecture 4. Criminal liability and corpus delicti/ Edited by Professor Yu.A. Krasikov. - M., 1996. - 63 P.
3. <https://pravo.ru/review/view/137357/>
4. Kruger G.A. The subjective side of the crime. - M., 1987. - pp. 6-12

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

МРНТИ: 334.01

ВЛИЯНИЕ НЕДОБРОСОВЕСТНОЙ КОНКУРЕНЦИИ НА БИЗНЕС СРЕДУ

Тайжанов Шынгыс Сабитович,
Академия государственного
управления при Президенте РК,
Нур-Султан, Республика Казахстан

Аннотация. В статье рассмотрен вопрос по влиянию недобросовестной конкуренции на бизнес среду города Алматы. Проанализированы законодательные акты регулирующие недобросовестную конкуренцию и меры, принимаемые уполномоченным органом в области защиты конкуренции. В условиях рыночных отношений, добросовестная конкуренция является одним из основных принципов развития экономики, здоровая конкуренция субъектов рынка неизменно приводит к развитию товарных рынков и как следствие к развитию экономики государства.

Ключевые слова: предпринимательский кодекс, антимонопольное законодательство, недобросовестная конкуренция.

ӘДІЛЕТСІЗ БӘСЕКЕСТІҢ КӘСІПКЕРЛІК ОРТАҒА ӘСЕРІ

Тайжанов Шыңғыс Сәбитұлы,
Мемлекеттік академиясы
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы басқару,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада жосықсыз бәсекенің Алматы қаласының кәсіпкерлік ортасына әсері туралы мәселе қарастырылған. Жосықсыз бәсекелестікті реттейтін заңнамалық актілерге және бәсекелестікті қорғау саласындағы уәкілетті орган қабылдаған шараларға талдау жасалды. Нарықтық қатынастар жағдайында адал бәсекелестік экономиканың дамуының негізгі принциптерінің бірі болып табылады, нарық субъектілері арасындағы салауатты бәсеке үнемі тауар нарықтарының дамуына және соның салдарынан мемлекет экономикасының дамуына әкеледі.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік кодекс, монополияға қарсы заңнама, жосықсыз бәсеке.

IMPACT OF UNFAIR COMPETITION ON THE BUSINESS ENVIRONMENT

Taizhanov Shyngys Sabitovich,
Academy of public administration under the
President of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

Annotation. *The article deals with the issue of the influence of unfair competition on the business environment of the city of Almaty. Analyzed the legislative acts regulating unfair competition and measures taken by the authorized body in the field of competition protection. In the conditions of market relations, fair competition is one of the basic principles of economic development, healthy competition between market entities invariably leads to the development of commodity markets and, as a consequence, to the development of the state economy.*

Keywords: *Entrepreneur Code, antitrust laws, unfair competition.*

В современной рыночной экономике и бизнесе успех часто зависит не только от умения производить и продавать хорошие, качественные товары и услуги, выполнять нужные работы, но также и от способностей предпринимателя и его сотрудников защитить свой бизнес от недобросовестных конкурентов. Важной в этом деле является и роль государства, которое призвано защищать честный бизнес, создавать нормальные условия для инвестиций, производства, торговли и других областей предпринимательской и экономической деятельности.

Здоровый элемент состязательности свойствен не только людям, но и фирмам, бизнес-объединениям и даже странам. Пока такое соперничество остается в рамках закона, оно, как правило, способствует нормальному развитию субъектов бизнеса: борьба за потребителей и ресурсы приводит к совершенствованию хозяйственной деятельности.

Конкуренция — соперничество хозяйствующих субъектов, при котором самостоятельными действиями каждого из них исключается или ограничивается возможность каждого из них в одностороннем порядке воздействовать на общие условия обращения товаров на соответствующем товарном рынке [1].

В соответствии с пунктом 4 статьи 26 Конституции Республики Казахстан, каждый имеет право на свободу предпринимательской деятельности, свободное использование своего имущества для любой законной предпринимательской деятельности. Монополистическая деятельность регулируется и ограничивается законом. Недобросовестная конкуренция запрещается. [2]

Принципы добросовестной конкуренции отражены в основном законе государства, являющимся особенным нормативно-правовым актом и имеющим высшую юридическую силу.

Кроме того согласно Парижской конвенции об охране промышленной, которая является одним из основных международных документов регламентирующих и описывающих недобросовестную конкуренцию и определяет ее как всякий акт конкуренции противоречащий честным обычаям в промышленных и торговых делах.

В свою очередь, понятие недобросовестной конкуренции предусмотрено статьей 177 Предпринимательского кодекса Республики Казахстан и определяются как любые действия субъектов рынка в конкурентной среде, направленные на достижение или предоставление неправомерных преимуществ. [3]

В отличие от вышеуказанного закрытый перечень форм недобросовестной конкуренции, содержащийся в Законе РК «О конкуренции», составлен без какого-либо логического обоснования. Этот перечень не включает основные общепризнанные формы недобросовестной конкуренции, а вместо этого составлен путем произвольного смешивания элементов различных форм недобросовестной конкуренции, в том числе за счет неразумного объединения общего с частным, а также дублирования конкретных составов правонарушений, составление протоколов об административных правонарушениях, рассмотрение дел по которым вообще неподведомственно антимонопольному органу. Кроме того, содержание большинства указанных форм недобросовестной конкуренции значительно шире их названия, что является недопустимым. Помимо этого, некоторые из перечисленных в Законе РК «О конкуренции» форм недобросовестной конкуренции в реальности являются добросовестной практикой и, соответственно, должны быть исключены из этого перечня.

Зачастую недобросовестной конкуренцией могут быть признаны правонарушения, охватываемые иными отраслями законодательства, в частности, большинство известных видов правонарушений в сфере правового регулирования интеллектуальной собственности, защиты прав потребителей и т.д. В этой связи в законодательстве о недобросовестной конкуренции невозможно и неправильно дублировать соответствующие положения других законодательных актов, считает юрист А. Бикебаев. [4]

Недобросовестную конкуренцию можно назвать наиболее распространенным видом нарушения антимонопольного законодательства в области защиты конкуренции, ввиду того, что она имеет прямое влияние на социальные взаимоотношения потребителей и субъектов рынка.

В случаях если в действиях субъекта рынка усматриваются соответствующие признаки нарушения законодательства Республики Казахстан в области защиты конкуренции уполномоченным органом, в соответствии со статьей 199 Предпринимательского кодекса Республики Казахстан вносится уведомление о наличии в действиях субъекта рынка признаков нарушения законодательства в области защиты конкуренции, которое позволяет таким субъектам рынка добровольно устранить усмотренные признаки нарушения без принятия меры в виде проведения расследования.

Основным направлением конкурентной политики в Республике Казахстан последних лет, начиная с 2015 года, стало приведение законодательства Республики Казахстан в области защиты конкуренции в соответствие со стандартами Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), а также изменение концепции деятельности антимонопольного органа.

Отменен Государственный реестр субъектов рынка, занимающих доминирующее или монопольное положение, что позволило сократить число запросов в адрес предпринимателей в целях ведения реестра и обеспечить осуществление антимонопольного контроля в отношении субъектов рынка, занимающих доминирующее, монопольное положение в момент выявления признаков нарушений.

Создан институт согласительной комиссии при антимонопольном органе, где с участием экспертов и самих предпринимателей рассматривались предварительные результаты проводимых расследований до вынесения окончательного решения.

Введены новые инструменты предупреждения нарушений, такие как уведомление, предостережение, предварительное рассмотрение и одобрение проектов соглашений, антимонопольный комплаенс.

Глобальный Индекс Конкурентоспособности Всемирного экономического форума позволяет получить сравнительную характеристику уровня конкурентоспособности стран, их способность обеспечивать стабильные темпы экономического роста. ГИК ВЭФ указывает на те факторы, которые являются исходными условиями для эффективного функционирования национальной экономической системы, в этой связи, индекс служит важным инструментом выявления и анализа проблемных вопросов в экономической политике многих государств.

Первые пять мест в рейтинге ГИК ВЭФ за 2019 год заняли Сингапур, США, Гонконг, Нидерланды и Швейцария.

Казахстан в рейтинге ГИК ВЭФ расположился на 55 месте, улучшив свою позицию на 4 позиции (в 2018 году - 59 место). Казахстан занимает второе место среди стран СНГ, уступив лишь России (43 место).

Справочно: позиции стран СНГ: Россия (43 место, без изменений), Казахстан (55 место, +4), Грузия (74 место, -8), Азербайджан (58-е место, +11 позиции), Армения (69 место, +1), Украина (85 место, -2), Кыргызстан (96 место, +1) и Таджикистан (104 место, -2). [5]

Лидерами по показателю «Степень доминирования на рынке» оказались Швейцария, Япония, Италия, Дания и Германия.

Таблица 1. Позиция Казахстана по индикатору «Степень доминирования на рынке».

Год	Место	Балл	Показатель
2018	84	42,5	3,6
2019	70	46,7	3,8

Существенное улучшение позиции Казахстана по вышеуказанному индикатору связано с проводимой работой по демополизации высококонцентрированных отраслей. Ведется работа по существенному снижению государственного участия в предпринимательской деятельности

По индикатору «Конкуренция в сфере услуг» рейтинг по-прежнему возглавляет Гонконг, далее следуют США, Нидерланды, Эстония и замыкает «пятерку» лидеров Тайвань.

Казахстан занял 80 место и поднялся на 1 позицию (с 81 на 80 позицию).

Позиции Казахстана по данному индикатору в разрезе 2018-2019гг. представлены в таблице 2.

Таблица 2. Позиция Казахстана по индикатору «Конкуренция в сфере услуг»

Год	Место	Балл	Показатель
2018	81	63,2	4,8
2019	80	64,2	4,9

Улучшение позиции Казахстана по индикатору «Конкуренция в сфере услуг» связано с проводимой работой по защите добросовестной конкуренции на соответствующих товарных рынках, снятием нормативных барьеров, препятствующих развитию конкуренции

24 октября 2019 года Всемирный банк опубликовал очередной ежегодный отчет по легкости ведения бизнеса «Doing Business-2020» (оцениваемый период – 2019 год). Лидеры рейтинга «Doing Business» — Новая Зеландия, Сингапур и Гонконг.

Казахстан занял 25 место, поднявшись на 3 позиции выше по сравнению с 2018 годом (28 место).

Таким образом, Казахстан опередил Исландию (26 место), Австрию (27 место), Россию (28 место), Японию (29 место), Испанию (30 место), Армению (47 место), Беларусь (49 место), Кыргызстан (80 место) и множество других стран.

За последние годы достигнут значительный прогресс по данному рейтингу: среди 190 стран Казахстан второй год подряд находится в топ-30 стран мира по легкости ведения бизнеса, а в разрезе последних четырех лет - входит в 10-ку лучших стран-реформаторов по «Doing Business».

Повышение позиций Казахстана в данном рейтинге стало возможным в связи с реформированием законодательства, направленным на сокращение числа разрешительных документов, перевод их на уведомительный порядок, упрощение процедуры регистрации субъектов предпринимательства, оптимизацию государственной контрольно-надзорной деятельности и улучшению бизнес климата.

анализ товарного рынка является базовым инструментом реализации конкурентной политики в Республике Казахстан.

В отчетном году в рамках реализации предвыборной программы Президента Республики Казахстан «Благополучие для всех! Преемственность. Справедливость. Прогресс» и предложений, полученных в ходе общенациональной акции «Бірге», утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 19 июня 2019 года № 27, антимонопольным органом проведен анализ ситуации на ключевых товарных рынках.

До проведения анализа выработаны новые подходы к отбору и анализу товарных рынков, учитывающие в том числе передовой международный мировой опыт.

На первом этапе были сформированы критерии отбора товарных рынков для анализа: 1) вклад отрасли в ВВП страны; 2) уровень концентрации рынка (свыше 50% доля производства, реализации товаров 3-4 крупных субъектов рынка); 3) превышение цен над уровнем инфляции; 4) наличие мультипликативного эффекта и социальная значимость рынка; 5) жалобы на субъектов рынка.

С учетом указанных критериев осуществлен отбор 20 ключевых товарных рынков (рисунок 1).

Рисунок 1 – Перечень проанализированных ключевых товарных рынков.

По результатам анализа рабочими группами при антимонопольном органе (сформированы по отраслевому принципу, с участием субъектов рынка, государственных органов, НПП «Атамекен» и экспертов) определены основные искажения конкуренции на товарных рынках (высокий уровень концентрации рынков и государственного участия; избыточное государственное регулирование; ценовое регулирование; ориентация мер господдержки на субъектов крупного бизнеса; несменяемость поставщиков услуг; ограниченность ресурсов) (рисунок 2).

Рисунок 2 – Семь видов искажений конкуренции.

По результатам анализа выработаны ряд общих основных рекомендаций (более детально описаны по каждому товарному рынку отдельно):

- 1) проработка мер по реализации государственных активов;
- 2) увеличение объемов биржевой торговли;
- 3) снижение требований к деятельности субъектов товарных рынков;
- 4) внедрение механизма совместного использования ресурсов (sharing) либо изъятие неиспользуемых ресурсов на товарных рынках с ограниченным ресурсом;
- 5) проработка вопроса поэтапной замены ценового регулирования инструментами антимонопольного контроля;
- 6) определение механизма смены поставщиков услуг;
- 7) пересмотр критериев субсидирования и мер поддержки в сторону малого и среднего бизнеса.

Начата масштабная работа по ревизии законодательства на предмет выявления норм, препятствующих конкуренции. 24 мая 2018 года принят Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования регулирования предпринимательской деятельности».

Вместе с тем, за последние годы проведена работа по совершенствованию законодательства в части снижения административной нагрузки на субъекты рынка путем перевода 90% нарушений законодательства в области защиты конкуренции на уведомительный характер. Со снижением административной нагрузки на бизнес в виде расследований, отмечается положительная динамика по устранению и пресечению нарушений в виде уведомлений и предостережений

В целом, как показывает статистика с 2017 по 2019 гг увеличивается количество вынесенных уведомлений, в связи с расширением перечня нарушений, переведённых на предупредительный характер. [5]

Рисунок 3 - Количество вынесенных уведомлений, в связи с расширением перечня нарушений за 2017-2019 гг.

Как видно из выше представленной диаграммы в целях снижения административной нагрузки на бизнес среду, отмечается положительная динамика по устранению и пресечению нарушений, в том числе путем исполнения уведомлений о наличии признаков нарушения законодательства в области защиты конкуренции.

При этом, количество внесенных уведомлений в части недобросовестной конкуренции уменьшается, так за период 2019 года было внесено 55 уведомлений (10%), за период 2018 года 83 уведомления (25 %) и за период 2017 года 88 уведомлений (58%).

Рисунок 4 - Количество внесенных уведомлений в части недобросовестной конкуренции

Таким образом, новые инструменты, внедренные в антимонопольное законодательство, позволяют субъектам рынка добровольно устранить допущенные нарушения, без инициирования в отношении них процедуры расследования и соответственно без наложения административных штрафов.

Как бороться с недобросовестной конкуренцией?

• отправить конкуренту письменную претензию. Изложить свою позицию и потребовать прекратить незаконные действия;

- подать заявление в течение 6 месяцев с дня нарушения прав;
- подать иск в суд.

Нужно понимать, что результат от каждого из действий будет разным.

Большое внимание эффективному применению и использованию систем защиты при определенных правовых и социально — экономических условиях в стране уделено в книге И.В. Морозова «Практические вопросы безопасной организации деятельности фирмы», где достаточно много внимания уделяется проблемам создания условий и на уровне частного бизнеса, и на уровне государственных органов на основе богатого фактического материала и обобщения работы многих компаний и фирм стран СНГ, Европы, Америки и других государств. [6]

Вместе с тем, одним из наиболее актуальных примеров влияния недобросовестной конкуренции на бизнес среду является меры принятые Департаментом Агентства по защите и развитию конкуренции Республики Казахстан по городу Алматы в отношении АО «Евразийский Банк», по факту навязывания дополнительных услуг страхования при выдаче потребительских кредитов, в связи с чем на потенциального потребителя накладывалось обязательство по оплате и оформлению страхования жизни и от несчастного случая, что в свою очередь является существенной финансовой нагрузкой для потребителей и субъектов предпринимательства.

На сегодняшний день, антимонопольный орган в режиме реального времени, самостоятельно в ручном режиме производит мониторинг электронных площадок, на

которых проходят закупки или торги на предмет наличия первичных признаков, которые могут свидетельствовать о сговоре:

- большинство торгов выигрывает одна и та же компания;
 - ряд компаний выигрывают торги или лоты по очереди;
 - минимальное число участников торгов;
 - присутствие на торгах участников, ни разу не заявивших своего предложения;
- раздел лотов или аукционов

Основой устойчивого экономического роста является развитие конкуренции и стимулирование предпринимательской инициативы. Укрепление института экономической свободы и частного капитала является базовым инструментом развития экономики.

Одним из ключевых принципов взаимодействия государства и субъектов предпринимательства является – ограниченное участие государства в предпринимательской деятельности.

Наличие данного принципа обусловлено невозможностью конкуренции частного бизнеса с возможностями государства, имеющего инструменты административных и финансовых ресурсов.

В целях развития частного предпринимательства и конкуренции государством принимаются меры, направленные на сокращение доли участия в предпринимательской деятельности путем ограничения создания государственных юридических лиц и запрета им на осуществление отдельных видов деятельности.

С учетом принимаемых мер за последние 5 лет наблюдается снижение доли участия государства в экономике с 19,1% в 2015 году до 16% в 2019 году

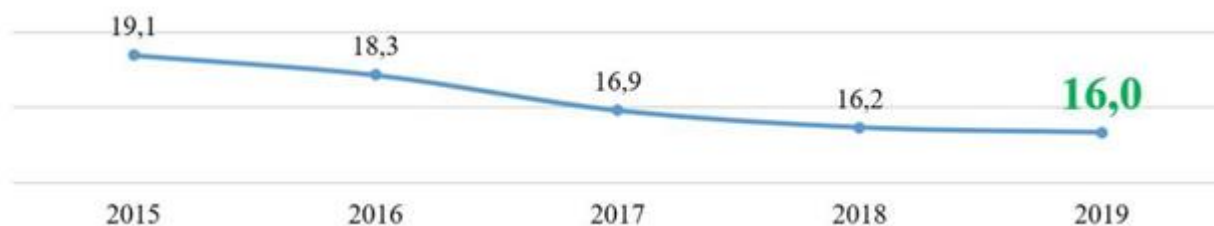

Рисунок 5 – Динамика изменения доли государственного участия в экономике (%).

Тем самым, осуществлен переход от «защитной» модели конкурентной политики, направленной, прежде всего, на выявление нарушений, к «активной» конкурентной политике, обеспечивающей проведение качественных анализов товарных рынков и выработку решений, оказывающих системное влияние на состояние конкуренции.

Переход к применению инструментов развития конкуренции потребовал разделения функций и задач антимонопольного и тарифного регулирования, а также защиты прав потребителей. В связи с чем, в июле 2019 году создан отдельный Комитет по защите и развитию конкуренции Министерства национальной экономики Республики Казахстан.

Это повысило роль антимонопольного регулирования при реализации экономической политики и эффективность координации деятельности центральных и местных исполнительных органов, обязанных, согласно Кодексу, оказывать содействие в развитии конкуренции.

В целом реализация данных рекомендаций позволило повысить качество анализов товарных рынков – основного инструмента антимонопольного регулирования, снизить число расследований по фактам малозначительных нарушений путем расширения инструментов предупреждения, сосредоточить усилия на выявлении наиболее опасных для экономики страны картельных соглашений.

Тем самым, осуществлен переход от «защитной» модели конкурентной политики, направленной, прежде всего, на выявление нарушений, к «активной» конкурентной

политики, обеспечивающей проведение качественных анализов товарных рынков и выработку решений, оказывающих системное влияние на состояние конкуренции.

Для реализации новой конкурентной политики изменены подходы и методология проведения анализа и оценки состояния конкурентной среды. В частности, внедрены новые качественные характеристики, такие как наличие барьеров на рынках, возможность влияния на условия обращения товара, состояния конкуренции при определении монопольного, доминирующего в соответствии с подходами и методиками, применяемыми в странах ОЭСР.

С учетом опыта зарубежных стран в текущем году будут разработаны отраслевые и региональные стандарты развития конкуренции на товарных рынках, что позволит акцентировать усилия государственных органов на выполнении целевых показателей конкуренции, таких как уровень концентрации товарных рынков, число предпринимателей, особенно малого, среднего бизнеса, объемы закупок из одного источника, динамика изменения цен и прочих индикаторов.

Таким образом, в настоящее время усматривается постепенное изменение политики уполномоченного органа в области защиты конкуренции, выраженное в переходе от карательного к профилактическому подходу взаимодействия с субъектами рынка, направленному на создание конкурентных условий на товарных рынках для всех субъектов предпринимательства.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 9 июня 1998 года № 232-І «О недобросовестной конкуренции»
2. Конституция Республики Казахстан
3. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК.
4. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30960693
5. «Отчет о состоянии конкуренции на отдельных товарных рынках и принимаемых мерах по ограничению монополистической деятельности за 2019 год» Агентство по защите и развитию конкуренции Республики Казахстан от 8 июля 2020 года
6. https://www.cfin.ru/management/strategy/competit/security_unfair_competition.shtml

References:

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated June 9, 1998 No. 232-I "On unfair competition"
2. Constitution of the Republic of Kazakhstan
3. The Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2015 No. 375-V ZPK.
4. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30960693
5. "Report on the state of competition in certain product markets and measures taken to restrict monopolistic activities for 2019" Agency for the Protection and Development of Competition of the Republic of Kazakhstan dated July 8, 2020
6. https://www.cfin.ru/management/strategy/competit/security_unfair_competition.shtml

МРНТИ: 338.48

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА

Гриднева Е.Е.,

к.э.н., профессор Академии «Кайнар»

Калиакпарова Г.Ш.,

PhD, доцент Академии «Кайнар»

Дарханбай Ә.,

Магистрант 2 курса кафедры «Экономика и бизнес» Академии «Кайнар»

***Аннотация.** Одна из отраслей народного хозяйства, которая понесла громадный урон во всем мире, - это туризм. Последний раз туристский бизнес претерпевал такой кризис, наверное, во времена Второй мировой войны, когда, практически все страны разом перестали осуществлять выезды за границу, можно, сказать остановился внутренний туризм.*

Во всем отрицательном всегда можно найти положительное. Авторами изучены новые альтернативные варианты выхода из сложившейся ситуации в туристском бизнесе. Здесь на помощь приходят интернет и цифровизация туристской деятельности, авторами предлагаются внедрение технологий больших данных, широкое распространение искусственного интеллекта, увеличение географии и пересмотр подходов к каждому отдельному клиенту с учетом его запросов и т.д.

Сложившаяся санитарно-эпидемиологическая ситуация во всем мире требует соблюдения дополнительной безопасности путешествия, что рассматривается как один из положительных факторов беспокойства о личности. Таким образом, пандемия меняет все стереотипы мироощущения и психологию потребления туристов, что в свою очередь, приводит к жесткой конкуренции на рынке туристских услуг, а, следовательно, и к новым требованиям, предъявляемым к туроператорам.

***Ключевые слова:** Казахстан, туризм, туристская деятельность, пандемия коронавируса, COVID-19.*

КОРОНАВИРУС ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗІНДЕ ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫ

Гриднева Е.Е.,

Экономика ғылымдарының кандидаты, «Кайнар» академиясының профессоры

Калиакпарова Г.Ш.,

PhD, «Кайнар» академиясының доценті

Дарханбай Ә.,

«Кайнар» академиясының «Экономика және бизнес» кафедрасының 2 курс магистранты

***Аннотация.** Бүкіл әлемде үлкен шығынға ұшыраған халық шаруашылығының бір саласы – туризм болып табылады. Мұндай дағдарысты барлық дерлік елдер соңғы рет, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде бастан кешірді, шетелге саяхаттауды бірден тоқтатты, ішкі туризм тоқтады деуге болады.*

Дегенмен барлық жағымсыз жағдайлардың әрқашан оң тұстарын табуға болады. Авторлар туристік бизнестің қазіргі жағдайынан шығудың жаңа балама нұсқаларына зерттеу жасады. Бұл жерде Интернет пен туризмді цифрландырудың көмегі көп, авторлар үлкен деректер технологиясын енгізуді, жасанды интеллектті кеңінен қолдануды, географияны ұлғайтуды және әрбір клиентке оның өтініштерін ескере отырып ыңғай жасауды ұсынады.

Бүкіл әлем бойынша қазіргі санитарлық-эпидемиологиялық жағдай қосымша саяхат қауіпсіздігінің сақталуын талап етеді, бұл адам туралы алаңдаушылықтың жағымды

факторларының бірі болып саналады. Осылайша, пандемия әлемді танудың барлық стереотиптерін және туристік тұтыну психологиясын өзгертеді, бұл өз кезегінде туристік қызметтер нарығындағы қатал бәсекелестікке, тиісінше, туроператорларға жаңа талаптар қояды.

Түйін сөздер: Қазақстан, туризм, турист қызмет, коронавирустық пандемия, COVID-2019

DEVELOPMENT OF TOURISM DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC

Gridneva Y.E.,

Candidate of Economic Sciences, Professor of the "Kainar" Academy

Kaliakparova G.Sh.,

PhD, Associate Professor of the Kainar Academy

Darkhanbai Ә.,

2nd year undergraduate student of master's degree the Department of Economics and Business of the Kainar Academy

***Annotation.** Tourism is the branches of the national economy that has suffered tremendous damage throughout the world. The last time the tourism business experienced as a crisis was probably during the Second World War, when almost countries at once stopped traveling abroad, and domestic tourism stopped.*

In everything negative, you can always find a positive. Alternative options for overcoming the current situation in the tourism business are studied by the authors. Here the Internet and the digitalization of tourism come to the rescue, the authors propose the introduction of big data technologies, the widespread use of artificial intelligence, an increase in geography and a revision of approaches to each individual client, taking into account his requests, etc.

The current sanitary and epidemiological situation around the world requires compliance with additional travel safety, which is considered one of the positive factors of anxiety about the person. Thus, the pandemic is changing all the stereotypes of the perception of the world and the psychology of tourist consumption, which in turn leads to fierce competition in the tourist services market, and, consequently, to new requirements for tour operators.

Keywords: Kazakhstan, tourism, tourist activities, coronavirus pandemic, COVID-2019

Введение. Пандемия коронавируса внесла изменения во все отрасли народного хозяйства. Такой темой, которая изучена авторами стало развитие туризма на современном этапе, его последствия в период пандемии и возможные перспективы. Авторы рассмотрели изменение доходов и расходов туристских компаний, их перспективы развития, возможные пути решения проблем.

Актуальность темы статьи обусловлена тем, что потребность в развитии туризма, если и ослабла, то не в больших объемах; подрастает новое поколение, которое хочет все больше узнавать мир как вокруг себя, так и в мировом масштабе. При этом, авторами отмечается, что недостаточно регулирование вопросов туризма только турагентствами и туроператорами, нужна и государственная поддержка в этом вопросе.

Степень разработанности темы статьи. Исследование темы ведется постоянно, так как меняются требования рынка туристских услуг, появляются и расширяются различные варианты с учетом требований потребителей. При этом хочется отметить, что много исследований в этой области у российских ученых, например, таких как: Кабушкин Н.И., Жуков М.А., Чудновский А.Д. и др.

В Казахстане туризм серьезно недооценен. Большая часть скажет: А что здесь смотреть? Природу? Так она в других странах интереснее! Тем не менее вопросами развития туристской деятельности в Казахстане занимаются: Мухаметшина Е.А., Байзаков Т.Б., Дарибаева А.К., Шуленбаева Ф.А. и другие.

Тем не менее, пандемия в Казахстане внесла свои коррективы в развитие туристской бизнесе, и это, в первую очередь, внутренний туризм.

Целью написания статьи стало исследование и изучение перспектив развития туризма в нашей стране.

Задачи исследования:

- изучить зарубежный опыт и влияние пандемии на развитие туризма;
- показать карантинные меры и их влияние на деятельность туристского бизнеса;
- раскрыть проблемы и перспективы, стоящие перед страной в области развития туристского бизнеса;
- выработать предложения по совершенствованию и дальнейшему развитию туристского бизнеса в Республике Казахстан.

В основу методологической работы при написании статьи легли:

- методы анализа, когда были изучены и проанализированы различные ситуации на туристском рынке как внутри страны, так и за ее пределами;
- ситуационные подходы с социально-психологическими потребностями, а также экономическими возможностями населения. Ведь ни для кого не секрет, что многие хотели бы поехать в отпуск или просто побывать за границей или даже внутри страны, но часто мешают финансовые вопросы или социально-психологические возможности семьи;
- логические методы дают возможность авторам логически выстраивать цепочку своих исследований и делать правильные выводы.

Новизна работы состоит в предложениях по развитию новых туристских продуктов, формированию новой технологии развития туристского бизнеса.

Выводы. Нет отрасли и отдельной личности, кого бы не коснулась пандемия коронавируса. При этом хотелось бы отметить, что именно одной из глобально понесшей убытки является туристская деятельность.

В первооснову, повлекшей все проблемы, легло закрытие границ, отсюда сокращение или вообще прекращение деятельности многих авиалиний. Так, уже в апреле 2020 года, по данным Всемирного совета по путешествиям и туризму, больше всего пострадали от этих действий такие страны как: Макао, Тайланд, Филиппины, Камбоджа и Гонконг, здесь доходы от туристской деятельности занимают большую часть ВВП. При этом, около 50 миллионов человек, занятых в туристском бизнесе вынуждены покинуть свои рабочие места, а некоторые даже закрыть свои фирмы.

При этом международная ассоциация воздушного транспорта оценила свои потери в 2020 году в 252 млрд. долл. США. По данным международных специалистов, международная авиация потерпела такой крах впервые.

Данные Комитета гражданской авиации МИИР РК по Казахстану за 2020 г. показывают потери казахстанских компаний в 235 млрд. тенге, аэропорты - 24,5 млрд., РГП «Казаэронавигация» - 28 млрд. тенге.

2020 год показал, что в 97 направлениях было сокращено около полумиллиона авиарейсов в неделю. Это практически 99% всех международных полетов.

Также большие потери понесли и внутренние рейсы. Во втором квартале 2020 года авиация Казахстана сократила на 70% количество перевезенных пассажиров [1].

Помимо проблем с авиарейсами и переправкой авиапассажиров, карантинные меры привели к большим проблемам и в деятельности сферы HoReCa (Ho-Hotel, Re-Restaurant, Ca-Catering в переводе с английского: гостиницы, рестораны, кейтеринг). Здесь выручка от реализации услуг сократилась почти в двое, составив около 50%, предприниматели были вынуждены увольнять персонал - в среднем около 30-40% [2].

Постановлениями Главного государственного санитарного врача Республики Казахстан устанавливаются следующие нормативы за неделю:

- работа гостиниц допускается при не превышении уровня прироста заболеваемости COVID-19 не более 7%;
- по объектам санаторно-курортного назначения и домам отдыха – не более 5%;

- для детских оздоровительных лагерей – не более 2%.

По республике повсеместно выставлены ограничения.

Почти в три четверти происходят потери в сфере въездного туризма в 2020 года, составив 70-80%. В таблице 1 показаны данные по туризму в РК за 2019-2020 годы.

Таблица 1 – Анализ данных по туризму за 2019-2020 годы

Показатели	2019	2020
Экспорт тур. услуг (по РК)	2,5 млрд. тенге	около 600 млн. тенге
Прибыль тур. компаний и мест размещения (по РК)	300 млрд. тенге	60-80 млрд. тенге
Рынок тур. операторов (по г. Алматы)	87 шт.	8 шт.
Количество тур. фирм (по г. Алматы)	130 шт.	20 шт.
Количество реализованных билетов на автобусные туры (по г. Алматы)	6,5 тыс. шт.	2,5 тыс. шт.
Валовый оборот за 2 квартал	96 млн тенге	7 млн тенге
Примечание: источник [3].		

Данные, представленные саморегулируемой Ассоциацией субъектов внутреннего туризма только по городу Алматы, показывают значительную разницу в показателях 2019 и 2020 годов. Из таблицы 1 мы видим резкое снижение по всем показателям. Экспорт туристских услуг снизился больше чем в 4 раза (с 2,5 млрд. тенге до 600 млн тенге). Прибыль туристских компаний и мест размещения по Казахстану также показывает уменьшение показателей в 4-5 раз (с 300 млрд. тенге до 60-80 млрд. тенге). Рынок туристских операторов сократился практически в 11 раз (с 87 до 8). Автобусные туры вокруг Алматы снизились в 2,5 раза (количество реализованных на них билетов уменьшилось с 6,5 тыс. шт. до 2,5 тыс. шт.). Ежегодно сезон автобусных туров начинается примерно в марте месяце. Валовый оборот за март-июнь 2019 года составил 96 млн. тенге. За тот же период 2020 года мы видим резкое снижение, больше чем в 12 раз (7 млн тенге).

Пандемия внесла большие коррективы в туристский бизнес. Если по данным государственного реестра на начало 2020 года на учете состояли 1484 туроператора и 4385 турагентов, то уже в конце этого года количество их сократилось примерно до 300 компаний. Большинство из которых были вынуждены переориентироваться на местный рынок: озеро Алаколь, Каспийское море, Бурабай [3]. При этом автобусные туры сокращают количество посадочных мест с целью сохранения социальной дистанции. Так, если автобус рассчитан на 52 места, то максимально он заполняется на 39 мест. Отсюда дорожают сами туры (в три-четыре раза), что сказывается на бюджете потребителей услуг. Из-за локдаунов многие предприятия Казахстана закрываются или переходят на ограниченный режим работы. Следовательно, сокращается количество имеющих возможность путешествовать даже внутри страны. Все это совсем не рентабельно, не выгодно ни одной из сторон (ни перевозчикам, ни операторам, ни потребителям).

Туристская деятельность невозможна без участия государства, так как здесь необходима соответствующая инфраструктура, которая требует колоссальных затрат [4].

Анализ развития туристского бизнеса в Казахстане за последние годы показал, что основной проблемой здесь являются кредиты банков. Из-за сложной ситуации в туризме банки не хотят кредитовать этот бизнес. Подстраховывая себя, они предлагают выдачу кредитов под залог в размере 200% от запрашиваемой суммы, причем проценты по кредиту – 30% годовых. Естественно, это не выгодно туристскому бизнесу [3].

Коронавирус внес свои коррективы. Современная ситуация на рынке туристских услуг подводит его к глобальным переменам: грядет трансформация бизнеса. Происходят изменения в вопросах цифровизации туристских услуг, что ведет к переориентации всех участников рынка на сферу онлайн. Здесь наблюдается изменения в области виртуальных

технологий, многие вопросы теперь решаются посредством интернета. Применение новых интернет-алгоритмов увеличивает скорость предоставляемых услуг, таким образом решая более масштабные задачи. Осуществляемые таким образом финансовые потоки предполагают повышение прибыльности индустрии туризма.

Встречи с туроператором в чате или чат-боте не оставят клиента наедине со своими вопросами. Для клиента важно внимание, оперативность реакции на решение его вопросов. Все реже путешественники приходят в офис к туроператорам.

Также изменения ожидаются в вопросах экономики впечатлений и улучшении инструментов удовлетворенности потребностей туристов. Туристы готовы платить за эмоции, за впечатления, которые они получают от поездки. От того насколько будет успешен тур зависит обратится ли клиент к туроператору вторично, может быть даже порекомендует другим этот тур.

Ситуация на рынке туристских услуг складывается таким образом, что посмотреть мир и увидеть самые интересные места на свете можно через портал виртуальных туров и 3D панорам. Таким образом, одним из перспективных направлений туризма становится разработка и совершенствование новых цифровых продуктов для новых направлений туристского бизнеса. В Казахстане, как и во всем мире широко развиваются туристские проекты: онлайн-экскурсии, концерты и спектакли в театрах, разрабатываются электронные туристские карты для гостей, мобильные приложения по турам, предлагается электронная система оценки качества туристских услуг и т.д.

Внедрение цифровизации и технологий больших данных в туристский бизнес позволяет всесторонне развивать его:

- клиентам – покупать электронные билеты, бронировать места в гостинице, создавать свои маршруты;

- турагентствам и туроператорам - шире развивать свой бизнес; вовлекать самозанятых лиц в туристскую деятельность через электронные площадки и т.д. [5].

Предполагается расширение в таком туристском тренде как экологический туризм. Этот вид туризма включает в себя дайвинг, горнолыжный спорт, рафтинг, скалолазание, спуск по реке на байдарках и т.д. Здесь можно через природу получить оздоровление, можно наслаждаться природными пейзажами и панорамой, различными культурными достопримечательностями. В особенности иностранные туристы могут изучать историю и культуру Казахстана. Экологический туризм может быть более экономически выгодным, так как требует меньших затрат и минимум объема инфраструктуры [6, с. 52].

Авторы видят перспективы расширения возможностей экологического туризма через разработку новых маршрутов, применяя принципы экономики впечатлений.

Таким образом, туристский бизнес хоть и потерпел большой урон, имеет право на существование. Туристский бизнес встает на ноги.

Главное, правильно разработать стратегию выживания в соответствии с требованиями времени и самих потребителей туристских услуг.

Авторами предлагается сделать большой акцент на развитие внутреннего туризма. Наша страна имеет большую историю, природное и культурное наследие, которое можно и стоит показывать, как нашим соотечественникам, так и иностранным туристам. Важно соблюдать технику безопасности путешествий.

Важно, как отмечалось выше, широкое применение цифровизации предлагаемых сервисов (использование технологий смешанной и дополненной реальности, QR-кодов, мультимедийных приложений для объектов показа и др.).

Республика Казахстан вполне может стать одной из ведущих туристских стран!

Список использованной литературы:

1. Казахстанцы не готовы отказаться от своих планов на лето несмотря на пандемию [Электрон. ресурс]. - 2020. - URL: <https://news.myseldon.com/ru/news/index/227925892> - (дата обращения: 5.02.2021).
2. Сколько бизнесменов пострадали во время локдауна и что с этим делать [Электрон. ресурс]. - 2021. - URL: <https://agro-mart.kz/ovoshhepererabatyivayushhaya-promyshlennost-kazahstana-sostoyanie-i-problemyi>. - (дата обращения: 10.02.2021).
3. Казахстанский туризм – статус «выжить» [Электрон. ресурс]. - 2020. - URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/kazahstanskij-turizm-status-vyzhit>. - (дата обращения: 15.02.2021).
4. Морозова Н.С. Экономические аспекты управления туризмом в условиях мирового финансово-экономического кризиса //Современные проблемы сервиса и туризма. – 2009. - № 2. – С. 52-55.
5. Логунцова И.В. Индустрия туризма в условиях пандемии коронавируса: вызовы и перспективы [Электрон. ресурс]. - 2020. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/industriya-turizma-v-usloviyah-pandemii-koronavirusa-vyzovy-i-perspektivy/viewer>. - (дата обращения: 23.02.2021).
6. Логунцова И.В. Маркетинговые аспекты управления туризмом. - М.: АРГАМАК-МЕДИА, 2019. – 110 с.

References

1. Kazakhstanis are not ready to abandon their plans for the summer despite the pandemic [Electron. resource]. - 2020. - URL: <https://news.myseldon.com/ru/news/index/227925892> - (date of appeal: 02/5/2021).
2. How many businessmen were injured during the lockdown and what to do about it [Electron. resource]. - 2021. - URL: <https://agro-mart.kz/ovoshhepererabatyivayushhaya-promyshlennost-kazahstana-sostoyanie-i-problemyi> . - (accessed: 10.02.2021).
3. Kazakhstan tourism - the status of "survive" [Electron. resource]. - 2020. - URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/kazahstanskij-turizm-status-vyzhit> . - (accessed: 02/15/2021).
4. Morozova N.S. Economic aspects of tourism management in the context of the global financial and economic crisis //Modern problems of servich and tourism. - 2009. - No. 2. - pp. 52-55.
5. Loguntsova I.V. Tourism industry in the context of the coronavirus pandemic: challenges and prospects [Electron. resource]. - 2020. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/industriya-turizma-v-usloviyah-pandemii-koronavirusa-vyzovy-i-perspektivy/viewer> . - (accessed: 02/23/2021).
6. Loguntsova I.V. Marketing aspects of tourism management. - Moscow: ARGAMAK-MEDIA, 2019. - 110 p .

ӨОК: 33.336

БАНКТИК РЕСУРСТАРДЫ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Сыздыкова К.Ш.,
э.ғ.к., «Кайнар» Академиясының профессоры
Калманова Н.М.,
Магистр, «Кайнар» академиясының, аға оқытушысы
Касенова А.М.,
Магистр, «Кайнар» академиясының, аға оқытушысы

***Аңдатпа:** Коммерциялық банктер өз қызметін қамтамасыз ету үшін белгілі бір мөлшерде қаражатқа ие болуы керек, яғни. ресурстар, олардың көлемі олардың қызметінің ауқымына және олардың пайдасына байланысты. Белсенді банк ресурстарының ұлғаюы өндірістің ұлғаюына әкеледі және ұдайы өндіріс процесінің циклдарына объективті әсер етеді. Мақалада банктік ресурстардың, сырттан тартылатын қаражаттардың рөлі, олардың қалыптасуы мен құрылымы көрсетілген. Авторлар, нақты банк мысалында сырттан тартылған қаржылардың құрылымына пассивтердің қалыптасу топтары бойынша үлесіне талдау жүргізіліп, қорытындылар жасаған.*

***Түйін сөздер:** тартылған қаражаттар, депозит, корпоративные клиенты, аккумуляция, меншікті қаражат, пассивтер, несие.*

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКИХ РЕСУРСОВ

Сыздыкова К.Ш.,
к.э.н., профессор Академии «Кайнар»
Калманова Н.М.,
Магистр, старший преподаватель Академии «Кайнар»
Касенова А.М.,
Магистр, старший преподаватель Академии «Кайнар»

***Аннотация:** Для обеспечения своей деятельности коммерческие банки должны располагать определенной суммой денежных средств, т.е. ресурсами, от объема которых зависят масштабы их деятельности и их прибыль. Увеличение активных банковских ресурсов приведет к росту производства и объективно влияют на циклы воспроизводственного процесса. В статье описывается роль банковских ресурсов, привлеченных средств, их формирование и структура. Авторы сделали выводы, анализируя структуру привлеченных средств по группам на примере конкретного банка.*

***Ключевые слова:** привлеченные средства, депозиты, корпоративные клиенты, аккумуляция, собственные средства, пассивы, кредиты.*

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF BANKING RESOURCES

Syzdykova K.Sh.,
Candidate of Economic Sciences, Professor of the "Kainar" Academy
Kalmanova N.M.,
Master of Economics, Senior Lecturer of the Kainar
Academy
Kasenova A.M.,
Master of Economics, Senior Lecturer of the Kainar
Academy

Abstract: For ensuring activities, commercial banks must have a certain amount of funds, i.e. resources, the volume of which depends on the scale of their activities and their profit. The increase of active banking resources will lead to the growth of production and objectively affect the cycle of the production process. The article describes the role of banking resources, the means involved in their formation and structure. The authors made deductions, analyzing the structure of the attracted funds by groups on the example of a specific bank.

Keywords: attracted funds, deposits, corporate clients, accumulation, own funds, liabilities, loans.

Кіріспе. Пандемия кезінде Банктер тобы елдерге дағдарысты жеңуге және қалпына келуге дайындалуға көмектесу үшін даму бағдарламаларын қайта қарастырып, сонымен бірге дамудың ұзақ мерзімді жоспарына назар аударуда.

Банк елдерге даму мақсаттарына барынша қол жеткізуге көмектесетін түрлі құралдар мен тәсілдерді ұсынады. Оларға мыналар жатады: физикалық және әлеуметтік инфрақұрылымды құруға және институционалдық әлеуетті дамытуға ықпал ететін инвестициялық жобаларды қаржыландыру, даму саясатын қолдаудағы қаржыландыру. Бұл тұста банктік ресурстардың алатын орны ерекше.

Банктік ресурстар бұл банктердің қарамағында болатын және олардың несиелік және іс-әрекеті барысында белсенді операцияларды жүзеге асыру үшін пайдаланатын меншікті және қарыз қаражаттарының жиынтығы болып табылады [1].

Бак өзінің белсенді операцияларын жүзеге асыру үшін жеткілікті мөлшерде ресурстарды иеленуі қажет өйткені банк ресурстары банк қызметінің шекарасын анықтайды. Банктің белсенді операциялары мен несиелік саясатының сипаты банк ресурстарының құрылымы мен сипатына әсер етеді.

Әдеби шолу. Банк ресурстарын қалыптастыру мәселелерін зерттеген экономистер: Валентсева Н.И., Василишена Е.Н., Жукова Е.Ф., Козлова Г.А., Колесников В.И., Косого А.М., Кроливецкой Л.П., Лаврушина О.И зерттеді, сонымен қатар банктердің ресурстық базасын басқару мәселелеріне арналған шетелдік экономистердің зерттеулері: Э.Гилл, Э.Дж.Долан, Р.Коттер, Д.Полфреман, Дж.Ривуар, Э.Рид. , Дж.Ф.Синки, Р.Смит, Ф.Форд, т.б. мақала авторлары: Сансызбаев Д., Дюсембекова А., Алейбекова М. зерттелді.

Материалдар мен әдістер. Сонымен қатар банк активті операцияларды іске асыру үшін сырттан қаржы тарту және оларды пайда табу мақсатында активтерге орналастырады. Ресурстарды тартуға арналған банктік құралдар - бұл банктердің ресурстарды жинақтау үшін пайдаланатын қаражаты. Ресурстарды тартудың негізгі үш банктік құралы бар, олар: депозиттер, банкаралық несиелер, меншікті қарыз [2].

1 кесте – Сырттан тартылатын банктік ресурстардың жіктелімі

Жіктеу белгілері	Тартылған ресурстар түрлері
Аккумуляциялау тәсілі	- депозитті - депозитті емес
Экономикалық мазмұны	- депозитті - банкаралық несиелер - меншікті долговые обязательства
Қалыптасу көздері	- жеке тұлалардың қорлары - заңды тұлғалардың қорлары
Бекітілген мерзімі	- бекітілген мерзіммен - бекітілмеген мерзіммен

Тартылатын қаржының мерзімінің ұзақтығы	- ағымдағы - қысқамерзімді - орташа мерзімді - ұзақмерзімді
Құны	- ақысыз - арзан - қымбат
Пайыздардың есептелуі	- пайыздардың есептелмеуі - пайыздардың жай есептелуі - пайыздардың күрделі есептелуі
Клиент санаттары	- халық қаражаты - бюджет және бюджеттен тыс қорлар қаражаты - кәсіпорын және ұйымдар қаражаттары - банк қаражаты
Тәуекел деңгейі	- неғұрлым тәуекелді - тәуекелділігі төмен
Тұрақтылық	- неғұрлым тұрақты - тұрақтылығы төмен
Басқару күрделілігі	- жеңіл басқарылатын - қиын басқарылатын
Валютасы	- теңгемен - шетелдік валютада

Ақпарат көзі: [2,3]

Осылайша, тартылған ресурстардың сапалық сипаттамаларына келесілер жатады: қалыптасу көзі; тартымдылық кезеңінің бекітілуі мен ұзақтығы; баға; тартылған ресурстардың иелерінің санаты мен орналасқан жері; валюта; ресурстар жасалатын операциялардың сипаты; тәуекел дәрежесі; нарықтың ағымдағы жағдайына тәуелділік; басқарудың тұрақтылығы мен күрделілігі.

Ресурстық базаны қалыптастыру үшін коммерциялық банкке әр түрлі көздерден қаражат тарту үнемі, күн сайын жүргізіліп отырады. Сондықтан, банктің ресурстарының абсолюттік мөлшері күннің соңында өзгермеуі немесе керісінше азаюы мүмкін емес, өйткені төлемнің басталуына немесе төлемнің пайда болуына байланысты банктің міндеттемелері өтелеп отырады. «Банк Хоум Кредит» ЕБ АҚ 01.01.2019-01.01.2021 жылға тартылған қаражаттың құрамы мен құрылымы 2 кестеде берілген.

2 кесте - «Банк Хоум Кредит» ЕБ АҚ тартылған қаражаттар құрамы мен құрылымы

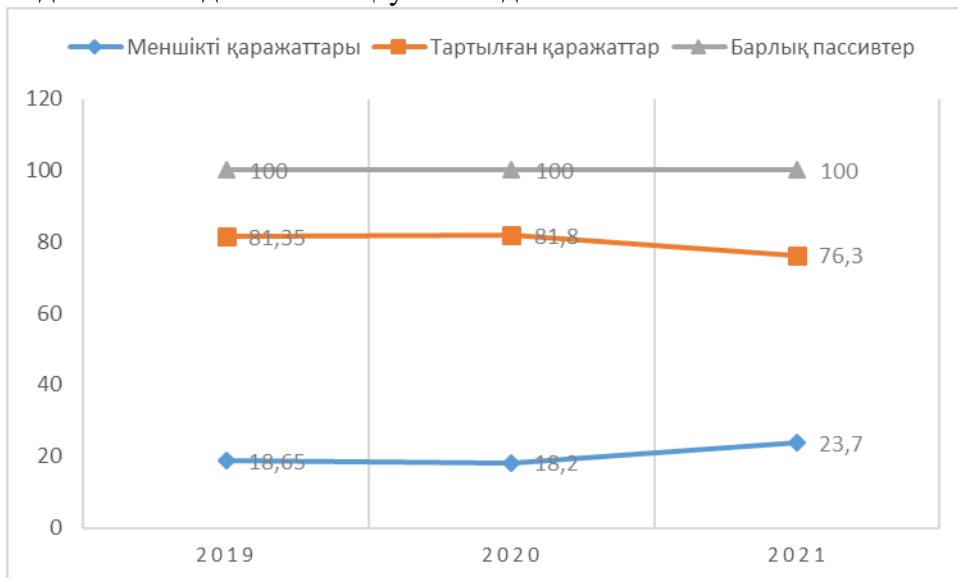
Көрсеткіш	01.01.2019		01.01.2020		01.01.2021	
	мың теңге	үлес салм, %-бен	мың теңге	үлес салм, %-бен	мың теңге	үлес салм, %-бен
Меншікті қаражаттары	81,907,616	18,65	79438572	18,2	93571929	23,7
Тартылған қаражаттар	357,040,421	81,35	35086949	81,8	301283228	76,3
Барлық пассивтер	438,948,037	100	436525521	100	394855157	100

Ақпарат көзі: «Банк Хоум Кредит» ЕБ АҚ бухгалтерлік теңгерімі

Пассивтер құрылымында тартылған қаражаттар 2019 жылы 81,35%-дан 2021 жылы 76,3,0%-ға дейін ауытқып отыр.

Пассив құрылымындағы меншікті қаражаттар 18,65%-дан 23,7%-ға дейін артқандығын көруге болады.

Жалпы барлық пассивтер кезең ағымында 438,948,037 мың теңгеден 394855157 мың теңгеге дейін төмендегенін байқауға болады.

1 сурет - «Банк Хоум Кредит» ЕБ АҚ тартылған қаражаттарының құрамы
Ақпарат көзі: [4]

1 суреттен көріп отырғанымыздай тартылған қаражаттар 2021 жылы пассивтің жалпы құрылымында 76,00% құрады. меншікті қаражаттар құрамы жалпы пассивтер құрамында 24,00% құраған. Тартылған қаражаттар үлесі 2019 жылға қарағанда едәуір төмендегенін көреміз.

Суреттен көріп отырғанымыздай меншікті қаражаттар 2019 жылы 438,948,037 мың теңгеден 2021 жылы 394855157 мың теңгеге дейін төмендеп отыр, бірақ пассив құрылымындағы үлесінің артқандығын көруге болады. Ал тартылған қаражаттар пассив құрылымында көрсетілген мерзімде сәйкесінше 357,040,мың теңгеден 301283228 мың теңгеге төмендеген.

Осылайша, «Банк Хоум Кредит» АҚ ЕБ қаралатын кезеңде пассивтер құнының төмендеуі байқалады, бұл тартылған қаражат құнының төмендеуіне байланысты болып отыр.

Пассивтердің қалыптасу топтары бойынша үлес салмақтардың ауытқуы шамалы екенін көруге болады.

Біз «Банк Хоум Кредит» ЕБ АҚ 2019-2021 жылдары теңгерім негізінде тартылған қаражаттарға талдау жасаймыз.

3 кесте - «Банк Хоум Кредит» АҚ ЕБ тартылған қаражаттарының құрамы мен құрылымы

Көрсеткіш	01.01.2019		01.01.2020		01.01.2021	
	мың теңге	үлес салмағы %	мың теңге	үлес салмағы %	мың теңге	үлес салмағы %
Пайда құрылымынан көрінетін қаржы құралдары	2714267	0,76	1915207	0,5	1585115	0,4
Банк шоты мен депозиттері	63493833	17,7	48436128	13,4	50460083	16,7

- жеке клиенттердің ағымдағы шоты мен депозиттері	98059917	27,4	45683526	12,6	6668501	2,19
- корпоративті клиенттердің ағымдағы шоты мен депозиттері	74142230	20,7	155543524	43,4	166612953	55,14
Шығарылған қарыз құнды қағаздар	40447348	11,2	59840112	16,5	49659010	16,3
Басқада қарыз қаражаттар	45047424	12,6	3380374	0,9	3709600	1,22
Депозитті сертификаттар	19834825	5,3	12639613	3,5	-	-
Жалға беру бойынша міндеттемелер	3426397	0,9	-	-	-	-
Басқада міндеттемелер	9874180	2,7	29648465	8,29	22587966	7,47
Барлығы	35704042	100	357086949	100	301283228	100

Ақпарат көзі Бухгалтерских балансов «Банк Хоум Кредит» АҚ ЕБ бухгалтерлік теңгерімі.

Нәтижелер мен талқылаулар. Кестеде келтірілген мәліметтерден көріп отырғанымыздай, 2019ж. жағдай бойынша «Банк Хоум Кредит» АҚ ЕБ тартылған қаражат құрылымындағы негізгі үлес бөлшек клиенттердің ағымдағы шоттары мен депозиттерін қарызға алуға тән болып отыр. Кредиттік ұйымдардан басқа клиенттерден тартылған қаражат құнының үлесі күрт төмендеді, оның құны 2019 ж. 27,4% және 2021ж. 2,19% құрады. Максималды мәні 2019 ж. болды және 27,4% құрады.

Екінші орында маңыздылығы бойынша несиелер, ағымдағы шоттар мен корпоративтік клиенттердің депозиттері тұр. Бұл тартылған қаражат тобының үлесі 2019 ж. – 20,7% және 2021 ж. – 55,14% құрап отыр. Бұл топтың үлесі талдау кезеңінде елеулі ауытқуларды көрсетеді. Үлестің ең төменгі мәні 2019 ж. жағдай бойынша 20,7% құрады, бұл көрсеткіш бойынша үлестің максималды мәні 2020 ж. жағдай бойынша 55,14% құрады.

Үшінші орында тартылған қаражаттың құрылымындағы маңыздылығы бойынша банктік шоттар мен депозиттер алып отыр. Бұл тартылған қаражат тобының үлесі 2019 ж. – 17,7% және 2021 ж. – 16,7% құраған.

Қорытынды. Осылайша, «Банк Хоум Кредит» ЕБ АҚ қарыз қаражатының жартысынан көбі банктің ресурстық базасының негізгі қалыптасуы болып табылатын жеке клиенттердің ағымдағы шоты мен депозиттері корпоративті клиенттердің ағымдағы шоты мен депозиттерінен құралады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жарковская Е.П., Арендс И.О. Банковское дело: курс лекций. -М.: 2015.
2. Финансы: учебник. 2-е изд., перераб. И доп./ под ред. В.В. Ковалева.- М.: Тк Велби, Изд-во Проспект, 2015. -634б.
3. Ерденев М., Антонова О. Квартира в кредит// Деньги. 2017. -№ 6.
4. <https://homecredit.kz/pages/reporting>

References:

1. Zharkovskaya EP, Arends IO Banking: a course of lectures. -M.: 2015.
2. Finance: textbook. 2nd ed., Processing. And add / under ed. V.V. Kovaleva.- M.: Tk Welby, Izd-vo Prospekt, 2015. -634p.
3. Erdenev M., Antonova O. Apartment on credit // Money. 2017. -№ 6.
4. <https://homecredit.kz/pages/reporting>

МРНТИ: 336.719

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАНКТІК ӨНІМДЕРДІ ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ЖОЛДАРЫ

Абдибеков С.У.,
Қайнар Академиясының э.ғ.к., доценті
Маханбеткулов Ж.Н.,
Қайнар Академиясының 2 курс магистранты

Бұл мақалады банк өтімділігін жетілдіру жолдары қарастырылған. Қазіргі уақытта банктердің бір бөлігі клиенттермен жұмыс жүргізгенде интуитивті, бәсекелестік жағдайында тиімділігі анықталып, банктерде тұтынушылардың бір текті тобының қажеттіліктерін ұсыну клиенттермен жеке жұмыс жүргізуге банктің қызметкерлерінің жеткілікті дайын еместігі қарастырылған.

Түйін сөздер: Қаржы, аймақ, коммерциялық, әсер, сегмент, мониторинг, дүниежүзі, клиент, операция, бизнес, әлемдік.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БАНКОВСКИХ ПРОДУКТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Абдибеков С. У.,
к. э. н., доцент Академии Кайнар
Маханбеткулов Ж. Н.,
Магистрант 2 курса Академии Кайнар

В этой статье рассматриваются пути совершенствования ликвидности банка. В настоящее время часть банков при работе с клиентами интуитивно, в условиях конкуренции адаптируются на эффективность, в банках предусмотрено представление потребностей разнородной группы потребителей, недостаточная готовность сотрудников банка к индивидуальной работе с клиентами.

Ключевые слова: финансы, регион, коммерция, влияние, сегмент, мониторинг, мир, клиент, операция, бизнес, международный.

WAYS TO IMPROVE BANKING PRODUCTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abdibekov S. U.,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Mahanbetkulov J. N.,
Master of the 2nd year of the Kainar Academy

This article discusses ways to improve the bank's liquidity. Currently, some banks intuitively work with customers, in conditions of competition, adapt to efficiency, banks provide a presentation of the needs of a heterogeneous group of consumers, insufficient readiness of bank employees to work individually with customers.

Keywords: finance, region, commerce, influence, segment, monitoring, peace, client, operation, business, international.

Жыл сайын біздің елімізде сыртқы экономикалық қызметке қатысушылар саны көбеюде. Қазақстанның кәсіпкерлері өз бизнесін кеңейту мақсатында шетелдік кәсіпкерлермен серіктестік қарым-қатынас орнату үшін олармен әртүрлі келісім-шарттар

жасайды. Сонымен бірге, көбінесе, жасалған келісім-шарттар бойынша шетелдік валюта төлем валютасы болып табылады. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі валюталық реттеудің негізгі органы ретінде Қазақстан кәсіпкерлерінің валюталық құндылықты пайдаланудағы қызметтерін жүзеге асыруда белгілі талаптар қояды.

Банк жүйесі экономикада басты орын алады. Экономикалық қатынастардың қатысушылары арасында төлемдерді қамтамасыз ету, экономиканы несиелендіру қызметін жүзеге асыру, бос ақша қаражаттарын жинақтау банк жүйесіне өз әсерін тигізеді. Сондықтан да елдің қаржы жүйесінің басты буыны болатын жүйесі - мемлекеттің экономикалық саясатының бірден-бір тұтқасы болып табылады. Банктер бүгінгі қоғам инфрақұрылымының басты элементтері болып табылатындықтан, оның тұрақты етуін қамтамасыз ету, банк жұмысын үнемі қадағалауды және тексеруді талап етуді [1].

Банктік қадағалаудың қажетілігін негіздейтін көптеген себептердің ішінен үш негізгі себептерді атап өтуге болады.

Ең бірінші және негізгі себеп, халықтың банк жүйесінің және жеке банктердің беріктігіне қаншалықты сенімділік сұрақтарын қамтиды. Банк жүйесіне сенім өте қажет, себебі оны қаржыландырудың негізгі көзі болып, корпоративті және жеке клиенттердің қаражаттары. Банкке сенімін төмендететін нашарлап жатқан және жаман жағдайлардың бар екенін инспектор/аналитик капитал жеткіліктілігіне, активтер сапасына, менеджментіне, өтімділігіне және табыстылығына баға бергенде анықтау керек. Осылайша, халықтың сенімін мықты және жақсы банктік жүйені дамыту негізінде арттыруға болады.

Екіншіден, берік және сенімді банк жүйесінің жүзеге асырылуының шеңберін анықтайтын банк заңдылықтары мен нормативтік актілерінің бұзылуын тоқтатудың ең жақсы әдісі болып, белгілі бір уақыт аралығында жүргізілетін инспекциялармен бірге үнемі мониторинг табылады. Пруденциалдық реттеу мен қадағалау арасындағы айырмашылығын атап өту керек. Қазақстандағы банк жүйесінің мемлекет иелігінен алуына дейін банктік реттеу несиелік ресурстарын тиімді орналастыруды қамтамасыз ету мен нормативтердің орындалуына негізделеді. Пруденциалдық реттеу банктердің тұрақтылығын және қамтамасыз етеді. Бұл банк қызметінің барлық аспектілерін бағалауға мүмкіндік береді. Институттардың қызметін әлсіздендіретін факторларды жоюға және банктік институттардың тұрақтылығын қамтамасыз ететін процедуралар мен саясатқа көп көңіл бөлінеді. Банктік қадағалауда мұндай процедуралар ретінде пруденциалдық реттеу мен қадағалау қарастырылады.

Бұл күрестегі негізгі құрал несиені бәсекелес банктердегіге қарағанда төмен пайыздық ставкамен беру. Аса ірі, өз қызметінде үнемі несиені қолданатын, тұрақты жұмыс жасайтын шаруа субъектілері үшін несиелік ставкасын тым болмаса 2-3% пайызға төмендету шоттарды немесе қаржы ағымдарының бөлігін төмен мөлшерлеме ұсынған банкке аудару туралы шешім қабылдау кезінде шешуші болады.

Қандай жолмен нарыққа қарсы банк табыстылығына зиян болмайтындай пайыздық ставкаларды төмендетуге болады? Мұны ішкі шығындарды азайтып немесе арзан ресурстарды тарту арқылы жүзеге асыруға болады. Бірақ нарықта арзан ресурс жоқ, ресурстар бағасы сұраныспен анықталады және нақты банк үшін оның бағасын төмендетпейді. Егер банк нарықтық емес ресурстарды қолданса ол мүлдем басқа жағдай, мысалы, нарықтан құралдар сатып алмайды, ал оны мемлекеттен алады немесе оның органдарынан, зейнетақы шоттарына қызмет көрсету кезінде[2].

Сонымен қатар еуропа елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, бірге әрекет еткенде банктерге өздерінің клиенттері үшін бірегей төлем алаңын қалыптастыру оңайға түседі. Бұл банктер арасында бәсеке жоқ дегенді білдірмейді. Банктер бірдей технологиялы өніммен жұмыс жасай отырып бәрібір де бәсекелесетін болады. Несиелі картасымен қолдану кезінде банктерде пайыздық ставка бірдей емес екені белгілі және қандай карта екеніне қарамастан. Банк өз клиентіне қоятын талап шын мәнінде маңызды. Сол себепті серіктес болу мүмкін. Барлық банкаралық төлем жүйесіне қатысатын банктер қалай болса

да осы жүйе шеңберінде бір бірімен серіктес болып табылады, сонымен қатар банк қызметі нарығында бәсекелес болып қала береді.

Отандық банк секторының дамуын анықтайтын факторларды сыртқы және ішкі деп жіктеуге болады (1 - кесте).

Кесте – 1. Банктік қызметтердің дамуын анықтайтын факторлар

Сыртқы факторлар	Ішкі факторлар
<ul style="list-style-type: none"> - Банк секторын нығайту - Жергілікті, аумақтық және халықаралық деңгейдегі бәсекелестік - Ірі банктерді аумақтарға экспансиялау. - Коммерциялық банктерді әмбебаптандыру мен мамандандыру - Қатынас құралдарын, ақпарат технологияларын жетілдіру - Жаңа қаржы құралдарының, банк өнімдерінің, банк технологияларының пайда болуы 	<ul style="list-style-type: none"> - Коммерциялық банктердің қызмет аясын диверсификациялау - Аумақтық нарықта банктердің ұстанымын сақтау үшін жаңа нарықты игеруге қажеттілік - Коммерциялық банктердің қызметінің тиімділігін жоғарлататын жолдарды іздеу - Банк клиенттерімен қарым-қатынастың маңыздылығын түсіну. Әр түрлі топтарға жататын банк клиенттерінің талаптарының деңгейі мен сапасын қамтамасыз ету қажеттілігі, банктің жаңа өнімінің негізінде клиенттердің сұранысын қамтамасыз ету. - Банк көрсететін қызмет түрлерін дамыту. Коммерциялық банктің негізгі клиенттеріне қызмет көрсету кезінде жеке тәсілді қолдану. Ақпараттарды сақтауды, жөндеуді, жүйелеуді жүзеге асыратын автоматтандырылған банк жүйесін, ақпаратты технологияны ендіру.
Ескерту: кестені әдебиет көздерінен дайындаған автор	

Қазіргі кезде қазақстандық коммерциялық банктер жеке және заңды тұлғаларға кеңес беру және ақпараттық қызмет көрсету саласына басты назар аударуда. Ал дүние жүзінің көптеген елдерінде бұндай қызмет түрлері банктік тәжірибеде кеңінен қолданылып келеді, яғни банк қызметінің ажырамас бөлігіне айналды. Қызметтің бұл түрі несие беру және сол сияқты операциялардың жүргізілуін, активтер мен пассивтердің өсімін сипаттамайды, олар тек қосымша ақша немесе комиссия түрінде алынған төлемдер немесе кішігірім пайда көзі. Ал бәсекелес алаңында сәттілік дамуды тоқтатпайтындарға ғана бұйырады. Әр уақытта банктің ең басты тапсырмасы клиенттерге сапалы қызмет көрсету болған және солай болып қала береді. Сол себепті жақын арада банктің басты жұмысы негізгі екі бағытта дамитын болады. Біріншіден, карта бойынша операцияларды өңдегенде, өнімділікті көтеру, екіншіден банк өнімдерінің жинақталымын пластикалық карта базасында кеңейту.

Ең соңғы себеп, банк кездескен проблемалардың себебін анықтауға және олардың терендігін түсінуге мүмкіндік беретін қадағалау инспекторының сырттан және іштей тексеруі. Банктердің үнемі мониторингі инспекторға болып жатқан барлық жақсы және жаман өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның банктерді қадағалау саясаты халықаралық тәжірибеге, банк жүйесі дамыған елдердегі банктік қадағалау принциптеріне, соның ішінде 200-ге жуық әлем елдерінің банктік қадағалау органдарын біріктіретін банктік қадағалау бойынша Базель Комитетінің ұсынған ережелеріне негізделеді. Қаржы нарықтары мен ұйымдарын қаржылық реттеу мен қадағалау жөніндегі агенттік сенімді және мықты жүйесінің дамуына жауапты және банктердің өз қызметтерін құқықтық нормалар мен тиімді және тұрақты тәжірибе талаптарына сәйкес орындауын тек середі [3].

Бұл міндетті жүзеге асыру үшін өз алдына келесі мақсаттарды қояды:

1. банктердің қызметінің сенімді және тұрақты тәжірибесін қамтамасыз ету;

2. банктер мен инспекциялаудың тиімділігін арттыруды қамтамасыз ету.

Сырттан және іштей қадағалаудың негізгі мақсатары:

1. банктің қаржылық жағдайына объективті бағаны қамтамасыз ету;

2. банк директорының және жетекшілерінің мамандану деңгейін бағалауға мүмкіндік беру;

3. нормативтік актілер мен ережелердің, сәйкес заңдылықтардың орындалуын және банк жұмысының сапасын арттыруға, банкті күшейту үшін жетекшілеріне белгілі бір реттеу шараларын қабылдау кезінде сол жұмыс аймақтарында бақылау және анықтау.

Банктер қызметін жоғары сапалы қадағалау:

- бұл бақыланатын мекемеге қызмет ету мақсатында жүзеге асырылатын тексерушілер мен банкирлер арасында коллегиялды ерікті процесс болып табылады;

- тексерушілер мен банкирлер міндеттерінің нақты көрсетілуіне негізделеді;

- әрбір банктің: оның мөлшеріне, қиындықтары және тәуекел құрылымына, нақты мінездемелеріне бейімделеді;

- нарық жағдайында және нақты мекемелердегі өзгермелі тәуекел түрлеріне әсер тигізеді;

- банктердің тәуекелді басқару жүйесінің талаптарын орындауына және негіздеуіне өз күшін шоғырландырады;

- тексеруші көзқарастары төмендегідей банктерге:

- негізгі қағидаларын орындайтын;

- тәуекелді бақылайтын және оны басқаратын;

- проблемаларды шешу үшін қолданатын шараларды қабылдайтын;

- нормативтік актілердің және заңдылықтардың бұзылуын тоқтатуына қолдау көрсететін банктерге таралмайды;

- аналитикалық әдістерді қолдана отырып, заңдықтардың мәнінің орындалуына негізгі көңіл бөліп, банктердің нормативтік актілердің және заңдылықтардың орындалуын тексереді;

- ең үлкен тәуекелі бар аймақтарға өз күшін бағыттап, банктік қадағалау ресурстарын тиімді пайдалануға тырысады [4].

Банкаралық бәсекенің қалыптасуы мен дамуына келесі факторлар әсерін тигізді, өндіріс саласының шаруа жүргізуші субъектілерінің қатарынан несиге деген сұраныстың өсуі;

- халықтың төлем қабілеттілігі мен табысының жоғарлауы тұтыну және ипотекалық несиенің дамуын ынталандырды;

- жеке тұлғалар мен шағын бизнес кәсіпорындары үшін жаңа банк өнімінің пайда болуы: осы секторға арналған жаңа арнайы бағдарламаның жасалуы, ипотекалық және мақсатты тұтыну несиесінің түрлерінің кеңейтілуі;

- клиенттік базаның кеңеюі (негізінен жеке тұлғалар есебінен);

- қазақстандық банктерге шетел инвестициясының көлемінің өсуі, тікелей, ұзақ мерзімді және қарыз түрінде.

Қатал банкаралық бәсекенің және қадағалайтын нормалар жағдайында ашылушы банктер тұтыну және ипотекалық несиге, резидент еместердің Қазақстан сияқты жаңа экономикалық формацияға түскен елдердің банк жүйесіне енуінен пайда болған жаһандану моделіне сәйкес келетін инвестициялық қызметтерге мамандауы қажет. Қазақстанның банк секторындағы бәсеке жайлы айта отырып, нақты сектордың және банк жүйесінің дамуы соңғы бірнеше жылда қарқынды дамуды шарттастырғанын ескерте кету қажет. Клиент үшін күрес өте қатал жүруде, бәсекелестік күресте банктер тарапынан әртүрлі құралдар қолданылуда. Сонымен қатар банк секторындағы екі сегментті бөліп қарастыруға да болады, олардағы бәсекелестік тым өзгеше сипат алған:

1. Коммерциялық банктер арасындағы бәсекелестік;

2. Қазақстандық және шетелдік банктер арасындағы бәсекелестік.

Коммерциялық банктер арасындағы бәсекелестік назар аударуды қажет етеді, себебі банк жүйесіндегі жалпы бәсекелестік жайлы осыған қарап сипатталады[5]. Банк секторының қарқынды дамуымен байланысты арзан ресурстарды тарту мәселесі пайда болды. Есеп айрысу шоттарындағы қалдықтар банк ресурстық базасының маңызды бөлігі болып табылады. Бұл қаражаттардың талап етуге дейінгі екендігіне қарамастан, тұрақты қалдықтың үлесін анықтайтын жаулап алу деп аталатын коэффициентті ескере отырып, банктер оларды ұзақмерзімді активтерге орналастырады. Сол себепті үлкен қаражат қалдықтары бар табысты клиенттер үшін күрес банктер арасындағы қатал бәсекелестіктің аумағы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Малышев А.В. Исследование территориальной асимметрии и размещения финансовых ресурсов / А.В. Малышев // Научный вестник. – 2017. - №3.-288с.
2. Бирман А.М. Финансы в системе стоимостных категорий / А.М. Бирман // Вопросы экономики. – 2016. - №10. - с. 14-20.
3. Литература Финансы (Серия “Мастерство”). - М.: ЗАО “Олимп-Бизнес”, 1998,- 319с.
4. См., напр.: Идеальная модель фондового рынка России на среднесрочную перспективу (до 2015 года). Дискуссионный материал. — М.: НАУФОР. 2016.-187с.
5. Аманжолов С.А. Некоторые соображения о связи политики, экономики и ментальности нации // Азия: экономика и жизнь. – № 16, апрель 1994 г. – С. 4.

References:

1. Malyshev AV Research of territorial asymmetry and allocation of financial resources / A.V. Malyshev // Scientific Bulletin. - 2017. - №3.-288p.
2. Burman A.M. Finance in the system of cost categories / A.M. Burma // Questions of economics. - 2016. - №10. - с. 14-20.
3. Literature Finance (Mastership Series). - M .: CJSC “Olympus Business”, 1998, -319p.
4. See, for example: The ideal model of the Russian stock market for the medium term (until 2015). Discussion material. - M .: NAUFOR. 2016.-187p.
5. Amanzholov SA Some views on the relationship of politics, economics and mentality of the nation // Asia: economics and life. - № April 16, 1994 - С. 4.

МРНТИ: 336.64

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ РИСКОВ НА ФИНАНСОВОМ РЫНКЕ

Бекежанова Акжан Бакытовна,
магистрантка 2-курса
Академия «Кайнар»

***Аннотация.** Процесс принятия решений в экономике на всех уровнях управления происходит в условиях постоянно присутствующей неопределенности состояния внешней и внутренней среды, которая обуславливает частичную или полную неопределенность конечных результатов деятельности. В экономике под неопределенностью понимается неполнота или неточность информации об условиях хозяйственной деятельности. Причинами неопределенности являются три основных фактора : незнание, случайность и противодействие. В современной экономической теории в качестве «индикатора» неопределенности выступает категория «риска» [1]. В количественном отношении неопределенность подразумевает возможность отклонения*

результата от ожидаемого, или среднего, значения как в меньшую, так и в большую сторону.

Риск является измеримой величиной, его количественной мерой служит вероятность неблагоприятного исхода.

На практике наибольшее внимание уделяется не вероятности неблагоприятного исхода, а стоимостной оценке подверженности риску, которая может выражаться с помощью таких показателей как :

- максимальная сумма, которую можно потерять в результате изменения конкретного фактора риска;
- средняя величина убытков по данному виду операций за выбранный период времени;
- стандартное отклонение прибылей/убытков;
- максимальный размер потерь за определенный период времени с заданной вероятностью;

Ключевые слова: Финансы, риски, менеджмент, диверсификация, виды рисков.

ҚАРЖЫ НАРЫҒЫНДАҒЫ ТӘУЕКЕЛДЕРДІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ МӘНІ

Бекежанова Ақжан Бақытқызы,
2 курс магистранты
«Кайнар» академиясы

Аннотация. Экономикада басқарудың барлық деңгейлерінде шешім қабылдау процесі қызметтің түпкілікті нәтижелерінің ішінара немесе толық белгісіздігін анықтайтын сыртқы және ішкі орта жай-күйінің тұрақты түрде болатын белгісіздігі жағдайында жүреді. Экономикалық ғылымда белгісіздік деп экономикалық қызмет жағдайлары туралы ақпараттың толық еместігі немесе дұрыс еместігі түсініледі. Белгісіздіктің үш негізгі себебі бар: надандық, кездейсоқтық және қарсылық. Қазіргі экономикалық теорияда белгісіздіктің «көрсеткіші» ретінде «тәуекел» категориясы қолданылады [1]. Сандық мағынада белгісіздік нәтиженің күтілетін немесе орташа мәннен жоғары немесе төмен ауытқу мүмкіндігін білдіреді.

Тәуекел – өлшенетін шама, оның сандық өлшемі – қолайсыз нәтиженің ықтималдығы.

Тәжірибеде қолайсыз нәтиженің ықтималдығына емес, тәуекелге ұшырауды бағалауға көбірек көңіл бөлінеді, оны келесі көрсеткіштер арқылы көрсетуге болады:

- белгілі бір тәуекел факторының өзгеруі нәтижесінде жоғалуы мүмкін максималды сома;
- таңдалған уақыт кезеңіндегі операциялардың осы түрі бойынша шығындардың орташа мөлшері;
- пайда/шығынның стандартты ауытқуы;
- берілген ықтималдықпен белгілі бір уақыт кезеңіндегі шығындардың максималды мөлшері;

Түйін сөздер: Қаржы, тәуекелдер, менеджмент, әртараптандыру, тәуекел түрлері.

CONCEPTUAL ESSENCE OF RISKS IN THE FINANCIAL MARKET

Bekezhanova Akzhan Bakytovna,
Master of the 2nd year of the Kainar Academy

Abstract. *The decision-making process in the economy at all levels of management occurs in the conditions of the constantly present uncertainty of the state of the external and internal environment, which causes partial or complete uncertainty of the final results of activities. In economics, uncertainty is understood as the incompleteness or inaccuracy of information about the conditions of economic activity. There are three main reasons for uncertainty: ignorance, chance, and opposition.*

In modern economic theory, the category of “risk” is used as an “indicator” of uncertainty [1]. In quantitative terms, uncertainty implies the possibility of deviation of the result from the expected, or average, value, either upward or downward.

Risk is a measurable quantity, its quantitative measure is the likelihood of an unfavorable outcome.

In practice, the greatest attention is paid not to the likelihood of an unfavorable outcome, but to the valuation of exposure to risk, which can be expressed using indicators such as:

- the maximum amount that can be lost as a result of a change in a particular risk factor;*
- average amount of losses for this type of operations for the selected period of time;*
- standard deviation of profit / loss;*
- the maximum amount of losses for a certain period of time with a given probability;*

Keywords: *Finance, risks, management, diversification, types of risks.*

Введение. Под рисками в банковской деятельности понимается опасность (возможность) возникновения потерь, вытекающих из осуществления банком своих операций.

Принятие рисков - основа банковского дела. Банки имеют успех тогда, когда принимаемые ими риски разумны, контролируются и находятся в пределах их финансовых возможностей и компетенции.

Банки стремятся получить наибольшую прибыль. Но это стремление ограничивается возможностью понести убытки. Риск банковской деятельности и означает вероятность того, что фактическая прибыль банка окажется меньше запланированной, ожидаемой. Чем выше ожидаемая прибыль, тем выше риск. Связь между доходностью операций банка и его риском в очень упрощенном варианте может быть выражена прямолинейной зависимостью.

Риск-менеджмент является одной из важнейших областей современного управления, связанной со специфической деятельностью финансовых институтов в условиях неопределенности, сложного выбора вариантов управленческих действий. Риск-менеджмент – это система управления риском и экономическими (прежде всего финансовыми) отношениями, возникающими в процессе этого управления, включающая стратегию и тактику управленческих отношений.

Результаты и обсуждение. Все явления, среды, события, процессы в окружающем нас мире всех масштабов (от минимальных до максимальных из доступных для изучения) сопряжены с рисками. Риски сопутствовали, окружали и окружают деятельность человека, его жизнь, его существование во времени и в пространстве, в окружающей среде и в его организме, в семейных отношениях и в политике, в общественных движениях и в технологических процессах постоянно и повсеместно. Риски могут происходить извне, из окружающей среды и могут формироваться внутри объекта или процесса. Риски присущи как хаотическим системам, естественно, так и системам упорядоченным, неравновесным и равновесным.

Трактовка риска, которую можно отнести к основным, базовым, - это неопределенность, т.е. трудность предвидения, прогноза исполнения наблюдаемого или управляемого процесса, как по сценарию, так и по результату. Это такие определения риска, как неопределенность будущего, как неопределенность, связанная с некоторым событием, как неопределенность, связанная с событиями, которые трудно или невозможно предвидеть, как степень неопределенности результата [2.27].

К числу наиболее древних подходов к понятию риска можно отнести вариативность, т.е. наличие ряда параллельных сценариев возможного развития процесса и реализации проекта, часто, на первый взгляд, внешне малозначимыми, но вместе с тем реально определяющими конкретный вариант осуществления сценария исходными факторами. Отмечен и ряд специфических определений, в принципе логично характеризующих категорию риска. Например - стоимостное выражение вероятности события, ведущего к потерям, или переходная область между порядком и хаосом, недостаточность надежности и устойчивости; событие или группа родственных случайных событий, наносящих ущерб объекту, обладающему данным риском; действие в расчете на счастливый, благоприятный исход, и в том числе оборотная сторона свободы предпринимательства, плата за возможность в будущем получать доход, за экономическую свободу деятельности предпринимателя.

Все вышеизложенное позволяет сделать вывод о том, что в зависимости от школы, науки, среды, отрасли предпринимательства, направления деятельности и даже от позиции отдельной личности трактовки понятия «риск», а соответственно, и определения этой категории могут значительно варьироваться. Анализируя позиции школ риск-менеджмента, отраженные в современной экономической литературе, риск можно охарактеризовать как наличие определенной опасности, как вероятность ненаступления ожидаемого события или наступления чего-либо негативного, нежелательного, такого, как неизвестность, недостаток необходимой информации об условиях и ходе реализации проекта, как вариативность управляемого процесса, а часто и как определенное поведение в конкретных нестабильных ситуациях, как характеристика политики, иногда даже как черта характера человека, образ его жизни и т.д. Свои вклады в познание сущности риска и выработку основ управления рисками внесли представители различных наук – военных, технических, естественных, социальных, экологических, информационных, математических и особенно экономических. С точки зрения экономики сущность риска часто смешивается с его последствиями и о риске говорят как об упущенной выгоде, о косвенном (побочном) финансовом ущербе, о незапланированных затратах и об иных, по сути, финансовых результатах риска [2.30].

Очевидно, такие разноплановые подходы может частично сбалансировать комплексная трактовка понятия риск, рассматривающая его как структурированную категорию, включающую в качестве компонентов наиболее общие схемы формирования, реализации и проявления рисков. С этих позиций вполне логичным представляется следующее определение. Риск – это порождаемая неопределенностью проявлений агрессивных факторов внешних и внутренних сред возможность отклонения реального протекания управляемого (наблюдаемого) процесса от предполагаемого сценария и в итоге – от ожидаемого результата (цели).

Риски возникают в результате каких-либо событий, которые могут быть сгруппированы следующим образом [3.39]: деятельность человека или группы лиц (организации); природные явления, происходящие независимо от воли человека; социальные явления или общественные процессы, не зависящие от воли отдельных людей.

Рыночные риски выделяют риски покупателей (спроса), риски товара, риски продавца (предложение), риски рыночной организации и инфраструктур, риски рыночной информации; области обнаружения, идентификации, оценки (информации, информационных каналов, индикации) могут быть рассмотрены если не как формирующие сами риски, то во многом предопределяющие параметры рисков группы факторов. Из информационных рисков наиболее значимы риски недостаточной информации, риски некачественной информации, риски излишней информации, риски неадекватной (объемы, содержание, сроки) информации; виды деятельности, отрасли вполне логичны и востребованы для отдельного рассмотрения в качестве областей формирования (образования) рисков, так как интенсивный, активный риск-менеджмент в

рыночной экономике, часто сам специализированный аналогичным образом, акцентирует внимание в первую очередь на этих группах факторов риска. Классификационных вариантов здесь множество, однако, применительно к кредитным сферам риск-менеджмента наиболее важным может быть их диверсификация на основе специфики денежных потоков и финансовых концентраций, в них формируемых и реализуемых. С этих позиций могут быть зафиксированы риски добывающих отраслей, сельского хозяйства, обрабатывающей промышленности, торговли, транспорта, связи, услуг, финансов, домашних хозяйств, энергетики, коммунального хозяйства и др. Кроме того, еще один необходимый диверсификационный подход классифицирует по сферам возникновения бюджетные риски, риски общественных организаций, предпринимательские риски и риски населения. С современных позиций также значим диверсификационный подход, выделяющий риски коммерческих и некоммерческих организаций; риски также рассматриваются как основа и условия формирования других рисков. Это предопределено наличием в окружающей среде, в числе ее важнейших параметров такой характеристики, как взаимосвязь в форме наличия и типа связи между факторами окружающей среды. Вместе с тем, классифицируя по этому признаку, риск подлежит стандартизации исключительно с позиции отдельных рисков или групп, сходных по параметрам рисков. Например, для одного из ведущих рисков кредитных сфер - риска ликвидности в формирующую классификацию могут быть включены кредитный риск, депозитный риск во всех его модификациях, общие и рыночные риски.

Классификация рисков по их величине, объему может выражаться как в прямых, так и в сравнительных, относительных показателях. Так, катастрофический (шок), большой, средний, малый, незначительный риск в кредитных сферах риск-менеджмента может быть определен при сравнении видов и величин потерь при проявлении рисков с затратами по финансированию рисков или с параметрами (включая и их динамику) носителей риска. Возможно также и сравнение затрат по финансированию рисков и параметрами их носителей.

Способность воспринимать управленческие воздействия градуирует риски по степени управляемости и конкретизируется по ряду направлений как управляемость [1.38] условий и факторов, формирующих риски; наблюдаемых и управляемых процессов, их характеристик; структуры и параметров носителей рисков; отдельных элементов рисков и риск-менеджмента.

Риски, определенные по этим трем важнейшим экономическим областям, могут иметь и более детальную конкретизацию - по видам, формам и качественным характеристикам операции и продуктов, по приведенным экономическим сферам. Однако соответственно теме данного исследования этот методический подход следует реализовывать применительно к классификации специализированных рисков кредитных сфер, в первую очередь банковских рисков [2.43].

В реальности результативная сторона риска почти всегда формируется на базе факторной его стороны. Но факторная сторона риска не во всех случаях приводит к образованию результативной стороны. Основываясь на этом положении, можно сделать два вывода относительно менеджмента рисков.

1. Методы и приемы управления факторной и результативной сторонами риска значительно различаются и методиками, и финансированием, и организацией, хотя и не исключены отдельные совмещения.

2. Методы и принципы управления факторной и результативной сторонами риска находятся в определенной иерархии с точки зрения их важности, значения, качества.

Таким образом, деятельность денежно-кредитных учреждений на финансовом рынке связана с рисками, которые зависят от внешних и внутренних факторов и классифицируются в зависимости от механизма и степени возможного покрытия, возмещения потерь, по степени управляемости, вида деятельности, политической и экономической ситуации в стране и других признаков.

Материалы и методы. Теоретическую и методологическую основу исследования банковских рисков составили научные труды отечественных и зарубежных ученых, раскрывающие вопросы кредитной системы, проблемы функционирования банковской системы в макроэкономических условиях.

В качестве основных методов исследования использованы эмпирические, статистические методы, системно-структурный, факторный и дискретный анализы.

Выводы. Эффективность банковской системы в конечном счете зависит от состояния экономики страны. Это обуславливает увеличение возможностей наступления банковских рисков в условиях кризисных ситуаций в стране и увеличивает прибыли финансового сектора при общем оживлении экономики. Вместе с тем, грамотный научно-обоснованный подход к управлению банковскими рисками способен стабилизировать доходы банка вне зависимости от изменения конъюнктуры рынка.

В целом управление банковскими рисками можно рассматривать с нескольких точек зрения. С точки зрения экономики - банки являются неотъемлемой частью рынка и их процветание, основанное на умелом управлении рисками, способствует росту всей экономики. С точки зрения банка-умелое управление банковскими рисками предполагает стабильность банковской системы, а значит способствует хорошим показателям экономики в целом. Диалектическое единство взаимосвязей банков и экономики находит свое отражение в методах и принципах взаимодействия банков и экономики. Таким образом, важнейшим фактором представляется наличие оптимальной финансовой инфраструктуры и ее вспомогательных институтов, способствующих эффективному взаимодействию долгосрочного кредитования, обеспечивающих существенное понижение уровня рисков банковской системы в целом при ускоренном росте банковской деятельности.

Список использованной литературы:

- 1 Банковские риски: учебное пособие / кол. авторов; под ред. док. экон. наук, проф. О.И. Лаврушина и док. экон. наук, проф. Н.И. Валенцевой. – 2-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2008. – 232 с.
- 2 Ревенков П.В., Дудка А.Б. Организация риск-контроллинга систем электронного банкинга // Контроллинг. – 2008. – № 3 (27). – С. 40-45.
- 3 Родина Л.А. Информационное обеспечение управления корпоративными рисками // Научный альманах фундаментальных и прикладных исследований «Проблемы управления банковскими и корпоративными рисками». – М.: Финансы и статистика, 2005. – 378 с.

References:

- 1 Banking risks: tutorial / num. authors; under the editorship of doc. econom. Sciences, prof. O.I. Lavrushin and doc. econom. Sciences, prof. N.I. Valentseva. - 2nd ed., Erased. - M. : KNORUS, 2008. -- 232 p.
- 2 Revenkov P.V., Dudka A.B. Organization of risk controlling systems of electronic banking // Controlling. - 2008. - No. 3 (27). - S. 40-45.
- 3 Rodina L.A. Information support of corporate risk management // Scientific Almanac of Fundamental and Applied Research "Problems of Banking and Corporate Risk Management". - M. : Finance and statistics, 2005. - 378 p.

МРНТИ 06.73.55

АНАЛИЗ ССУДНОГО ПОРТФЕЛЯ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

**Кабатаева Б.С.,
Калманова Н.М.,**

Алматы, Академия Кайнар, кафедра экономики и бизнеса
bayasha@mail.ru

***Аннотация.** Успешность деятельности коммерческого банка зависит от эффективности использования средств, вложений в активы. Активы и ссудный портфель являются основой деятельности любого банка. И обычно банковские организации вкладывают свои средства в кредиты. Качественное управление ссудным портфелем и правильная система риск-менеджмента могут быть основой эффективного управления банком для получения высокой прибыли. В статье рассматривается состояние активов банка, качество размещения ссудного портфеля как основы деятельности банковской организации. Сделан анализ на содержание и структуру ссудного капитала банковского сектора Республики Казахстан. В результате анализа были сделаны выводы по состоянию активов и качеству ссудного портфеля банковского сектора. Более трети ссудного портфеля банковского сектора Республики Казахстан составляют займы физическим лицам. Именно поэтому большое значение имеет кредитный риск. Управление именно этим видом риска, совершенствование системы риск-менеджмента в области управления кредитным риском – одна из основных задач в банковской деятельности. Поэтому рассмотрены некоторые проблемы кредитования и предложены пути их совершенствования.*

***Ключевые слова:** риск-менеджмент, кредитный риск, кредитные ресурсы, кредитные отношения, БВУ РК.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙЛІ БАНКТЕРІНІҢ НЕСИЕ ПОРФЕЛІН ТАЛДАУ

Кабатаева Б.С., Калманова Н.М.,

Алматы, Қайнар академиясы, экономика және бизнес кафедрасы
bayasha@mail.ru

***Аңдатпа.** Коммерциялық банктің жетістігі ақша қаражаттарын тиімді пайдалануға және активтерді инвестициялауға байланысты. Активтер мен несие портфелі кез-келген банктің қызметінің негізі болып табылады. Әдетте банк ұйымдары өз ақшаларын несиеге салады. Несие портфелін сапалы басқару және тәуекелдерді басқарудың дұрыс жүйесі банктің жоғары пайда алуы үшін тиімді басқаруға негіз бола алады. Мақалада банктік ұйымның негізі ретінде банк активтерінің жағдайы, несие портфелін орналастыру сапасы қарастырылады. Қазақстан Республикасының банк секторының несиелік капиталының мазмұны мен құрылымына талдау жасалды. Талдау нәтижесінде активтердің жай-күйі және банк секторының несие портфелінің сапасы туралы қорытындылар жасалды. Қазақстан Республикасының банк секторының несие портфелінің үштен бірінен астамын жеке тұлғаларға берілген несиелер құрайды. Сондықтан несиелік тәуекелдің маңызы зор. Тәуекелдің осы түрін басқару, сондай-ақ несиелік тәуекелдерді басқару саласында тәуекелдерді басқару жүйесін жетілдіру банктік қызметтің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Сондықтан кейбір несиелік мәселелер қарастырылып, оларды жақсарту жолдары ұсынылды.*

Түйін сөздер: *тауекел-менеджмент, несиетәуекелі, несие ресурстары, несиелік қатынастар, ҚР ЕДБ.*

ANALYSIS OF THE SECOND LEVEL BANKS LOAN PORTFOLIOS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Kabatayeva B.S., Kalmanova N.M.,
Almaty, Kainar Academy, Department of Economics and Business
bayasha@mail.ru

Annotation. *The success of a commercial bank depends on the efficient use of funds and investments in assets. Assets and loan portfolio are the basis of any bank. And usually banking organizations invest their money in loans. High-quality management of the loan portfolio and the right risk management system can be the basis for effective management of the bank to obtain high profits. The article considers the state of the bank's assets, the quality of the placement of the loan portfolio as the basis of the banking organization. An analysis is made on the content and structure of the loan capital of the banking sector of the Republic of Kazakhstan. As a result of the analysis, conclusions were drawn on the status of assets and the quality of the loan portfolio of the banking sector. More than a third of the loan portfolio of the banking sector of the Republic of Kazakhstan is loans to individuals. That is why credit risk is of great importance. Managing this particular type of risk, improving the risk management system in the field of credit risk management is one of the main tasks in banking. Some credit problems were also considered and ways to improve them were proposed.*

Keywords: *risk management, credit risk, credit resources, credit relations, STB of the Republic of Kazakhstan.*

Введение. Ужесточившаяся конкуренция среди банков, а также быстрая смена кризисов предопределяют необходимость совершенствования банковской деятельности. Банки должны разрабатывать и предлагать новые продукты, показывать свою стабильность. Все это необходимо в борьбе за клиентами. Качественное управление ссудным портфелем и правильная система риск-менеджмента – основа эффективного управления банком для получения высокой прибыли. Эффективное управление коммерческим банком определяется качественным менеджментом на нескольких уровнях. На первом и главном уровне – управление активами и пассивами банка. Второй уровень – управление рисками кредитного портфеля. И третий – управление риском отдельного кредита [1]. Риск является основой деятельности любого банка. Наличие рискованных ситуаций – это постоянное состояние банка, одна из его основных характеристик [2].

Актуальность темы исследования заключается во влиянии на развитие экономики страны банковского сектора в целом. Банки являются важным звеном в обеспечении стабильного развития экономики, основой денежно-кредитной системы страны. Чаще всего от уровня этого сектора зависит социально-экономическое положение населения. Качественные кредиты – важный фактор развития экономики, источники инвестиций. Новизна темы заключается в поиске новых возможностей обеспечения высокого качества кредитов, пересмотра условий кредитования и оценки потенциальных заемщиков с целью предупреждения и устранения высокого уровня рисков невозврата денежных средств. Статья построена и написана с использованием общенаучных методов: анализа, исследования, сравнения и обобщения. Приведен сравнительный анализ качества кредитов банковского сектора за 2018-2020 годы.

Цель и задачи исследования. В статье целью исследования являются анализ качества ссудного портфеля банков второго уровня Республики Казахстан. Исходя из цели исследования, были рассмотрены активы банков, структура ссудного портфеля, динамика изменения кредитов, выданных юридическим и физическим лицам за последние три года.

Обзор литературы. Кредитные операции – основной вид банковской деятельности для получения прибыли. И повышение качества ссудного портфеля является основной проблемой в банковском секторе Республики Казахстан. Ссудный портфель банка в экономической литературе определяется неоднозначно. Российский ученый А.М. Тавасиев определил ссудный портфель как совокупность кредитов, предоставленных на данный момент, характеристикой качества кредитной деятельности банка [3].

Банковский сектор Республики Казахстан в нынешнее десятилетие учится работать на рыночных условиях без государственной поддержки. Причиной этому являются несколько факторов [1]:

- Прекращение финансовой государственной поддержки и участия государства в деятельности банков второго уровня;
- Усиление контроля над банковским сектором со стороны Национального банка РК;
- Новые правила международных стандартов финансовой отчетности;
- Обострение конкуренции на рынке;
- Дефицит квалифицированных специалистов.

Результаты и обсуждение. Национальным Банком в соответствии с законом РК от 31 августа 2019 г. «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» утверждены Правила формирования системы управления рисками и внутреннего контроля для банков второго уровня, в которых приняты следующие требования по обеспечению [4]:

- качественного риск –менеджмента банка;
- собственного капитала, соответствующего уровню принимаемых рисков;
- соблюдение банковского законодательства РК о надлежащем введении бизнеса;
- эффективных механизмов по устранению или предупреждению непредвиденных ситуаций и др.

Таблица 1. Основные показатели банковского сектора РК

Показатели	2018	2019	2020	2020г. к 2018г.,%
Количество банков	28	27	26	84,37
Активы (млрд. тг.)	24157,9	25241,0	26814,0	109,95
Обязательства (млрд.тг.)	21 128,2	22 223,4	23 165,5	109,64
Примечание: составлено авторами [5,6]				

В Республике Казахстан на начало 2021 года число банков второго уровня составило 26 (таблица 1). В том числе банков с иностранным участием и дочерних банков 14 и 12 соответственно. Количество банков в 2020 году уменьшилось на 15,63% по сравнению с 2018 годом. Также увеличились активы и обязательства банков на 9,95% и 9,64% соответственно. Объемы активов и обязательств показывают большую положительную динамику в 2018-2020 годы [5,6].

За последние три года в банковской системе произошли следующие изменения: АО «Казинвестбанк», АО «DeltaBank» ликвидированы решением суда, АО «Казкоммерцбанк» был выкуплен АО «Народным Банком», лишились лицензий Эксимбанк, Банк Астаны [7]. За три года активы увеличились почти на 11%, что больше почти в 2 раза показателя инфляции в данное время. Обязательства увеличились на 9%. По объемам активы

показывают большую положительную динамику по сравнению с обязательствами за 2018-2020 годы.

Таблица 2. Топ - 5 банков второго уровня по активам (млрд. тг.):

№	Наименование банка	2018 г.	2019 г.	2020 г.	Темп роста, 2020г. к 2018г.
1	АО «Народный банк Казахстана»	8,67	8,52	8,66	101,6
2	ДБ АО «Сбербанк»	1,89	1,91	2,33	121,9
3	АО «KaspiBank»	1,7	1,8	2,15	119,4
4	АО «ForteBank»	1,5	1,78	1,9	106,7
5	АО «Банк Центр Кредит»	1,1	1,11	1,49	134,2

Примечание: составлено авторами [5,6]

Лидером по объему активов среди БВУ РК является Народный банк Казахстана, второе место занимает Сбербанк, нарастивший активы в 2020 году на 21,9% по сравнению с прошлым годом. На третьей строчке находится KaspiBank, затем следует ForteBankи. АО «БанкЦентрКредит» занимает последнее место, но несмотря на это в 2020 году активы АО «БанкЦентрКредит» увеличился на 34,2% по сравнению с прошлым годом. Однако по рейтингам зарубежных агентств качество активов банков страны низкое по причине низкого контроля над регулированием сектора [8].

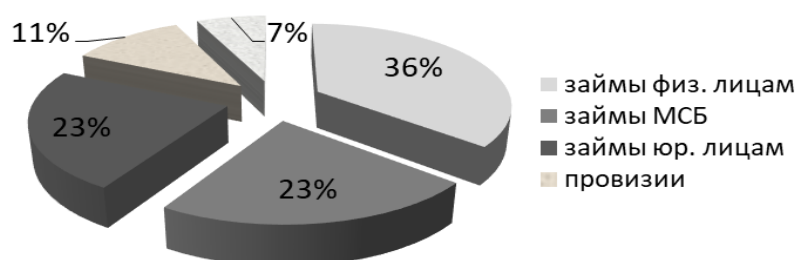

Рисунок 1. Структура ссудного портфеля банковского сектора Республики Казахстан, 2020 г.

Ссудный портфель составил 50,9% от общей суммы активов. При анализе ссудного портфеля БВУ выявляются следующие данные. Займы физическим лицам занимают лидирующую позицию, причем по сравнению с прошлым годом они увеличились на 17,2% и составили 25% ссудного портфеля. Займы МСБ – 23% от ссудного портфеля и, напротив, уменьшились на 2,1%. Затем по убыванию следуют займы юридическим лицам, они, также, по сравнению с прошлым годом уменьшились на 6,4%, составив 20% основного долга. Потребительские займы составляют около 18% ссудного портфеля и показывают в динамике увеличение с начала 2019 года на 18,7%. Затем по списку идут проvizии и неработающие займы: 7,4% и 12,9% от ссудного портфеля [5,6].

Высокое или низкое качество ссудного портфеля банковского сектора, в основном, определяется по наличию или отсутствию просроченной задолженности в займах

физическим и юридическим лицам. В 2020 году займы, по которым отсутствуют задолженности, увеличились на 1,4% в сравнении с 2019 годом. Этот пункт займов содержал 85,4% и 85,5% от общей суммы банковских займов в 2018 и 2019 годы соответственно. Займы же, по которым имеется задолженность до 1 месяца, увеличились на 73,4% в сравнении с прошлым годом. В 2018 году этот пункт составил 2,1% от общей суммы займов и в 2019 году – 3,7%. Займы с задолженностью 31-60 дней в 2018 году составили 2,3% и в 2019 г. 2,5% общей совокупности займов по данным годам, и показали также в динамике +13,1%. С просроченной задолженностью 61-90 дней в приросте показали 1,1%. Свыше 90 дней просроченная задолженность, напротив, в сравнении уменьшилась на 19,7%.

Таблица 3. Содержание ссудного портфеля БВУ РК, млрд.тг.

Годы	2018	2019	2020
Займы МСБ	4 664,5	4 567,1	3 961,8
Займы физическим лицам	4 259,1	4 993,4	6 329,5
Займы юридическим лицам	4 195,1	3 928,0	4 105,3
Неработающие займы	1 265,2	1 016,3	1 198,8
Провизии	2 126,4	1 776,6	1 964,0
Примечание: составлено авторами [5,6]			

Займы юридических лиц, по которым нет задолженности, составили 86,0% и 91,6% от общей суммы займов юридическим лицам в 2019 и 2020 годах соответственно, показав отрицательную динамику в 0,4%. Займы с просроченной задолженностью до 1 месяца увеличились на 8,6% в сравнении с прошлым годом. Займы с задолженностью 31-60 дней – уменьшились на 32,7%. Займы с задолженностью 61-90 дней также уменьшились на 13,6%. Займы с проченной задолженностью свыше 90 дней в отрицательной динамике – 55,3%, причем в 2019 году они составили 9,6% и в 2020 г. – 4,6% от общей суммы займов юридических лиц. В целом по этим займам хорошая динамика. Но займы в сравнении с прошлым годом уменьшились 6,4%. Займы, по которым существует просроченная задолженность, в 2020 году составила 10,4%, в 2019 – 8,4% и в 2018 – 14% [5,6].

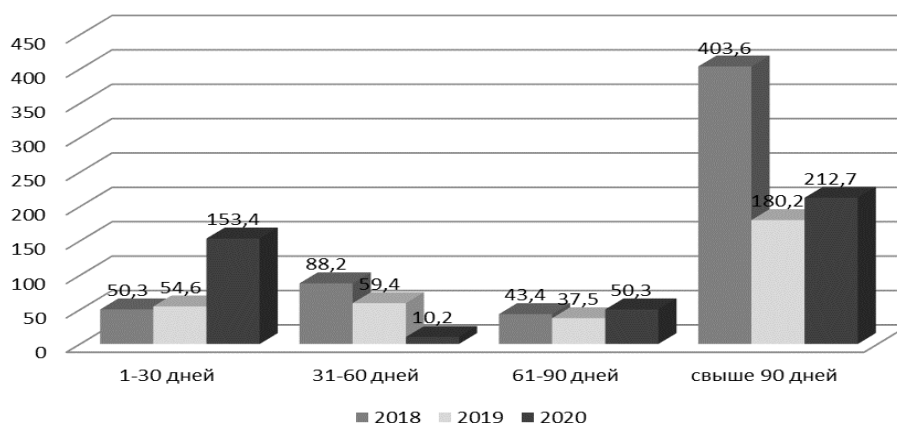

Рисунок 3. Займы юридических лиц, имеющих просроченную задолженность (млрд.тг.)

Займы физических лиц в 2020 году увеличились на 17,2%. Займы, по которым отсутствует задолженность, также увеличились на 19,4%. Займы с просроченной задолженностью сроком 1-30 дней увеличились на 28,3%. Займы с просроченной задолженностью в 31-60, 61-90, и свыше 90 дней показывают следующие показатели - 4,7%, 3,2%, -1,1% соответственно в сравнении с 2019 годом.

Кредитный портфель банка относится к низколиквидным активам. И система оценки кредитоспособности потенциального заемщика влияет на качество кредитных ресурсов банка. Так как кредитный портфель является одновременно и одной из высокоприбыльных частей в банковской деятельности, так и понижает ликвидность банка при большой доле ссудного портфеля в активе [9]. Как показывают диаграммы, по займам с просроченной задолженностью лидируют займы с просрочкой свыше 90 дней. Это показывает низкое качество активов и высокий риск невозврата денежных средств заемщиком банку.

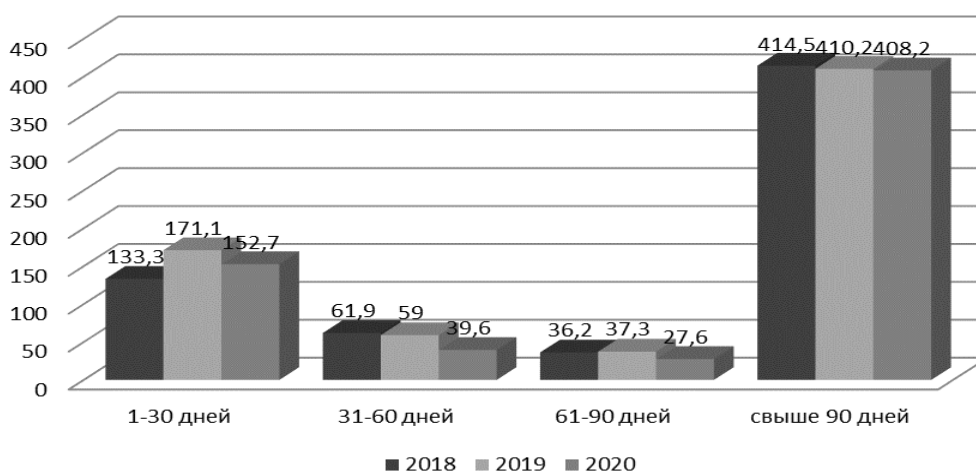

Рисунок 4. Займы физических лиц, имеющих просроченную задолженность (млрд.тг.)

Кредитный риск является одним из самых распространенных рисков в банковской сфере. Кредитный риск – вероятность возникновения убытков вследствие невозврата денежных средств заемщиком кредитной организации. В совокупности кредитный риск – сумма задолженности заемщиков по ссудам. Возможность возникновения кредитного риска существует весь период кредитования. При этом величиной кредитного риска понимают всю сумму, которая может быть невозвращена. К кредитному риску также можно отнести потери при понижении кредитного рейтинга заемщика и потери недополученной прибыли при невозврате денежных средств, либо потери прибыли при досрочном погашении ссуды, так как в этом случае банк теряет прибыль в виде процентов.

Аналитик из группы оценки финансовых институтов агентства Moody’s Владлен Кузнецов высказал свое мнение о развитии банковского сектора: «Очень высокие процентные ставки на кредиты, глобальное списание просроченных кредитов и низкий уровень кредитования юридических лиц понижают качество активов банков Казахстана». Основную часть кредитов составляют кредиты физическим лицам, часть из них имеют большую просроченную задолженность. В настоящее время пересматривают коэффициент долговой нагрузки заемщика. Ранее данный коэффициент высчитывался отношением суммы ежемесячных платежей по кредитам и среднего ежемесячного взноса по будущему займу и должен быть не более 0,5. При оценке кредитоспособности потенциального заемщика коэффициент долговой нагрузки будет рассчитываться с

учетом минимального прожиточного минимума и половины прожиточного минимума на каждого несовершеннолетнего ребенка. Теперь платежеспособность заемщика будет рассматриваться в два этапа. Первым этапом будут рассматривать платежеспособность клиента и вторым этапом – расчет коэффициента долговой нагрузки потенциального клиента коммерческого банка [10].

Государство уже несколько лет направляет финансовые средства на спасение банков второго уровня. И за три года были ликвидированы несколько банков. В этом году Национальный Банк объявил о создании независимого агентства по регулированию финансовых отношений. Результаты деятельности агентства, скорее всего, будут заметны уже в ближайшие 2 года. Работа агентства будет направлена на предупреждение и выявление рисков на ранних сроках. В целях обеспечения достоверной информации о кредите и условиях кредитования заемщику с 1 апреля 2020 года в банковской практике ввели памятку, в которой будет содержаться вся необходимая информация о кредите: сумма и валюта займа, количество платежей на весь срок кредитования, срок кредита, ставка вознаграждения, ее размер в годовом и эффективном процентном виде, размеры всех комиссий. Памятка позволит заемщику адекватно оценить ссуду, оценить свои возможности и сравнить условия кредитования разных банков и выбрать. Также заемщику помимо договора предоставляется документ, в котором излагается полная информация о ссуде: сумма и срок займа, размер ставки вознаграждения, метод погашения, информацию о возможности досрочного полного или частичного погашения, информацию о штрафах за нарушение условий договора. Подобная мера необходима для защиты прав клиентов [9].

Заключение. Займы физическим лицам занимают большую часть ссудного портфеля банков Казахстана. Поэтому особое внимание нужно уделить именно целевому и нецелевому кредитованию физических лиц. Кредитный риск является основным риском, с которым нужно постоянно работать. Управление именно этим видом риска, совершенствование системы риск-менеджмента в области управления кредитным риском – одна из основных задач в банковской деятельности. Управление кредитным риском начинается с знакомства с потенциальным заемщиком. Необходимо качественно определить репутацию заемщика, максимальный размер кредита, какова цель кредита. Важным моментом является диверсификация займов: концентрация кредитов по видам заемщиков, по типу деятельности, социальным слоям. Необходимо составить архивный мониторинг «бывших» кредитов, изучить динамику платежеспособности заемщика. Ключевой момент в эффективном управлении кредитным риском – качественная кредитная политика и контроль над кредитами. Избежать не состоятельности клиента в погашении основного долга и процентов по кредиту можно при тщательном отборе и анализе заемщиков, контроле его способности погасить платеж. Для минимизации уровня риска банк постоянно должен совершенствовать работу в формировании кредитного портфеля. Необходимо сформировать кредитный портфель за счет кредитования заемщиков с высоким уровнем надежности и отказа предоставления ссуд ненадежным заемщикам в целях снижения уровня кредитного риска. Повышать уровень резервов при возможных потерях при оплате кредитов. При оценке потенциального заемщика необходимо учитывать внешние факторы возникновения рисков ситуации при оплате кредита заемщиком. Подробное изучение кредитной истории клиента, принятие во внимание уровня финансовой грамотности, периодичность изменения материального состояния заемщика. Именно нехватка таковой информации может стать основной причиной высокого уровня кредитного риска. Изучение кредитной истории должно включать не только историю о платежах по кредитам выданным заемщику ранее, но и любые другие платежи: оплата коммунальных услуг, оплата штрафов за нарушения правил дорожного движения, платежи по алиментам и т.д. Только в этом случае банк может видеть полную картину по ответственности и платежеспособности потенциального заемщика.

Банковскому сектору Казахстана требуются глобальные изменения. Так как в любой экономике банковская деятельность занимает большое место. Низкое качество активов казахстанских банков – большая проблема в развивающейся экономике. В общей совокупности займы с просроченной задолженностью составляют около 15% от общей суммы займов. Эта тенденция сохраняется последние три года [5, 6]. Других странах постсоветского пространства данная цифра не превышает 10%, кроме Украины. Долгое время в нашей стране показатели качества активов являются большой проблемой, несмотря на помощь государства банковскому сектору РК [11]. Кредитование оказывает большое влияние на экономику страны. Но влияние может быть и положительным, и отрицательным. Слишком большая активность на рынке кредитов может раздуть спрос при необоснованной платежеспособности. Уменьшение кредитования может замедлить рост ВВП страны. Кредитование стимулирует интенсивность труда, повышает оборачиваемость денежных средств. Расширяется рынок товаров и услуг. Именно поэтому качество активов банковского сектора страны играет немаловажную роль в развитии экономики.

В современное время банковские организации должны работать над управлением рисками. Только постоянное совершенствование модели управления рисками в банковской деятельности с использованием всех организационных структур организации приведет к успеху и получению высокой прибыли.

Список литературы:

1. Джаксыбекова Г.Н., Нурғалиева А.М., Банковский риск–менеджмент// *Universum: экономика и юриспруденция, электронный научный журнал*, 2015, №3 (14)
2. Калиакпаров Е.К., Сыздыкова К.Ш., Риск менеджмент в банковской деятельности Казахстана // *Казахская цивилизация*, 2016 № 4 (68)
3. Едилкызы О.А. Кредитный портфель банка: сущность, значение и его классификация // *Молодой ученый*. – 2016 - №11. URL <https://moluch.ru/archive/115/30878/>
4. <https://www.zakon.kz/4997381-utverzhdenny-pravila-formirovaniya.html>
5. Текущее состояние банковского сектора РК по состоянию на 01.01.2019 г., Национальный Банк РК, Алматы 2019 г.
6. Текущее состояние банковского сектора РК по состоянию на 01.01.2020 г., Национальный Банк РК, Алматы 2020 г.
7. <https://informburo.kz/stati/chto-proishodilo-s-bankami-poslednie-10-let-obyasnyajem-v-grafikah.html>
8. <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2019-05/rejting-bankov-kazahstana-po-versii-kursiv>
9. Фатизаде П.И., Взаимосвязь кредитного риска и риска ликвидности // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: сборник статей по материалам XX международной научно-практической конференции, Новосибирск: СибАК, 2012.
10. <https://kursiv.kz/news/banki/2019-09/v-moodys-nazvali-problemy-kazahstanskikh-bankov>
11. <https://365info.kz/2019/07/bankam-kazahstana-nuzhny-spasitelnye-reformy-eksperty>

References:

1. Dzhaksybekova G.N., Nurgaliev A.M., Bankovskij risk–menedzhment// *Universum: jekonomika i jurisprudencija, jelektronnyj nauchnyj zhurnal*, 2015, №3 (14)
2. Kaliakparov E.K., Syzdykova K.Sh., Risk menedzhment v bankovskoj dejatel'nosti Kazahstana // *Kazahskaja civilizacija*, 2016 № 4 (68)
3. Edilkyzy O.A. Kreditnyj portfel' banka: sushhnost', znachenie i ego klassifikacija // *Molodoj uchenyj*. – 2016 - №11. URL <https://moluch.ru/archive/115/30878/>
4. <https://www.zakon.kz/4997381-utverzhdenny-pravila-formirovaniya.html>

5. Tekushhee sostojanie bankovskogo sektora RK po sostojaniju na 01.01.2019 g., Nacional'nyj Bank RK, Almaty 2019 g.
6. Tekushhee sostojanie bankovskogo sektora RK po sostojaniju na 01.01.2020 g., Nacional'nyj Bank RK, Almaty 2020 g.
7. <https://informburo.kz/stati/chto-proishodilo-s-bankami-poslednie-10-let-obyasnyaem-v-grafikah.html>
8. <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2019-05/rejting-bankov-kazahstana-po-versii-kursiv>
9. Fatizade P.I., Vzaimosvjaz' kreditnogo riska i riska likvidnosti // Jekonomika i sovremennyj menedzhment: teorija i praktika: sbornik statej po materialam HH mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii, Novosibirsk: SibAK, 2012.
10. <https://kursiv.kz/news/banki/2019-09/v-moodys-nazvali-problemy-kazahstanskikh-bankov>
11. <https://365info.kz/2019/07/bankam-kazahstana-nuzhny-spasitelnye-reformy-eksperty>